

Archeologische Kroniek Zuid-Holland

51ste jaargang | 2020

De belangrijkste opgravingen en vondsten uit 2019

De Archeologische Kroniek jaargang 2020 is een uitgave van
Erfgoedhuis Zuid-Holland
www.erfgoedhuis-zh.nl
www.archeologievanzuidholland.nl

Redactie en eindredactie:
TGV teksten & presentatie, Leiden

Vormgeving:
Bannink Publiciteit, Leimuiden

ERFGOEDHUIS
ZUID·HOLLAND

provincie **HOLLAND**
ZUID

De Archeologische Kroniek is beschikbaar onder de licentie Creative Commons Naamsvermelding / Gelijk Delen. Dat betekent dat de bijdragen uit de Kroniek onder voorwaarden gedeeld en verspreid mogen worden zonder dat daarvoor toestemming hoeft te worden gevraagd. Hiervoor kan de volgende bronvermelding worden gebruikt: Organisatie + auteur(s) van de bijdrage in kwestie / Archeologische Kroniek Zuid-Holland 2019 / Erfgoedhuis Zuid-Holland CC BY SA 4.0.

Meer informatie vind je op www.creativecommons.nl/uitleg

VOORWOORD

Met genoegen presenteer ik u de nieuwste editie van de Archeologische Kroniek Zuid-Holland, een overzichtswerk vol archeologische ontdekkingen. Onderzoek en opgravingen, maar ook toevallige vondsten geven ons een kijkje in het verleden. Dankzij de inspanningen van velen kunnen wij deze informatie jaarlijks bundelen in de Archeologische Kroniek. Dat helpt ons om de publieke belangstelling voor archeologie verder te vergroten. Mijn dank gaat dan ook uit naar de auteurs die belangeloos hebben bijgedragen aan deze editie.

Archeologie voor en door het publiek. Dat was de gedachte achter de archeologische opgraving De Zanderij in Katwijk. Hier kregen niet alleen academici, maar ook vrijwilligers zonder archeologische opleiding de kans om mee te werken in het veld. Een prachtige manier om de interesse van bewoners voor geschiedenis van de eigen woonplaats te wekken. De inspanning werd beloond, want de opgraving leverde prachtige nieuwe informatie en objecten op. U leest er in deze kroniek alles over.

Wie dacht dat ons bodemarchief haar grootste geheimen inmiddels wel heeft prijsgegeven heeft het mis. Nog ieder jaar worden we verrast door de ontdekking van vindplaatsen of vondsten die in het oog springen vanwege hun schoonheid of uitzonderlijkheid. Vorig jaar berichtten we over een spectaculaire muntschat op Goeree en eerder kregen de inmiddels beroemde schalen van respectievelijk Oegstgeest (2013) en Rijnsburg (2017) een plekje in onze kroniek. In deze editie besteden we aandacht aan de vondst van twee wapenhandschoenen uit de tijd van de Hoekse en Kabeljauwse Twisten. Deze zeldzame objecten, die min of meer bij toeval werden gevonden, spreken zeer tot de verbeelding. Ze geven ons inzicht in een veldslag die uit de overlevering bekend was, maar waar nooit eerder archeologisch bewijs voor werd gevonden.

Ik eindig met een woord van dank aan de provincie Zuid-Holland. Al jaren toont zij zich, onder andere door middel van subsidieregelingen, zeer betrokken bij het cultureel erfgoed en specifiek de archeologie van Zuid-Holland. Onlangs werd door de provincie, in samenwerking met de Universiteit Leiden, de gemeente Vlaarding en het Erfgoedhuis Zuid-Holland, het startschot gegeven voor het onderzoeksproject 'Het Ontstaan van Holland', waarin de focus ligt op de vroegmiddeleeuwse geschiedenis van de provincie. Een interessant onderwerp waarover we vast en zeker meer gaan horen. Ook op archeologisch gebied. Wellicht in de volgende kroniek?

Ik wens u veel leesplezier!

Marielle Hendriks
Directeur Erfgoedhuis Zuid-Holland

INHOUD (klik op een hoofdstuk)

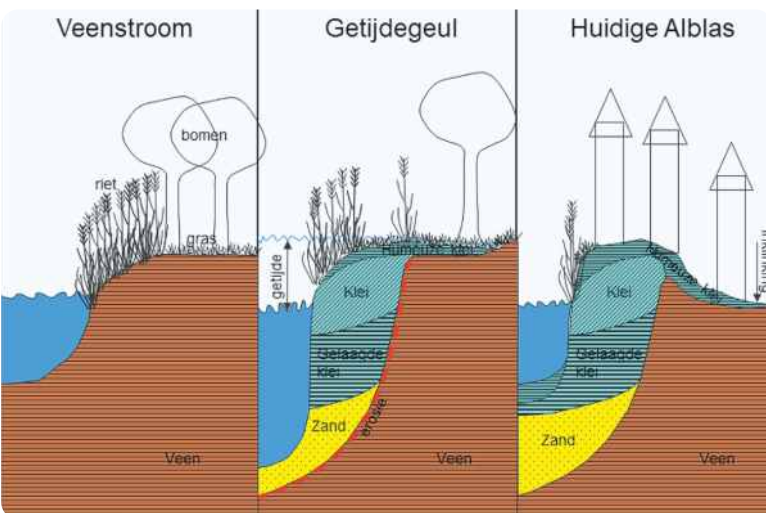
Alblasserdam Kerkstraat	5	Katwijk – Valkenburg RijnlandRoute	25	Een tuindershuis in het Burgemeester van Nispenpark te Hillegom	47
Alphen aan den Rijn - Zwammerdam dorpskern	5	Leiden Kop van Leeuwenhoek – Kavel 2	26	‘Spitten in de tuin van de bovenmeester’, aan de Herenstraat in Voorburg	49
Delft Hertog Govertkade	6	Leiden Snellius-terrein (westflank)	28	Een laat-Romeinse muntvondst uit Strijen	52
Delft Hippolytusbuurt 43	6	Leiden en Wassenaar RijnlandRoute, knooppunt Ommedijk	28	Twee 14de-eeuwse wapenhandschoenen uit Alphen aan den Rijn	53
Delft Kruisstraat 71	7	Maassluis Weverskade 118	29	Isotopenonderzoek naar de makers van Holland	56
Delft Markt/Oude Manhuissteeg	7	Midden-Delfland - Den Hoorn Harnaschpolder vindplaats 7-8	30	Zoutzieders in Vlaardingen	56
Delft Nieuw Delft Veld 1/ Huis van Delft	8	Rijswijk Rijswijk Buiten-’t Haantje	31	Oud metaal opnieuw laten glanzen	57
Delft Nieuw Delft Veld 6	9	Wassenaar Zijdeweg 54/56	32	Welke wooninge? Opgraving Katwijk Rijnsoever-Noord	59
Den Haag Dedemsvaartweg 178-392	10	Westland – Monster Molenslag	34	Strand van Katwijk	62
Den Haag Noordweg 76	12	VARIA		Een publieksopgraving op de Zanderij in Katwijk	62
Den Haag Noordweg 145	13	Vroegmiddeleeuwse pioniers in het Statenkwartier. Opgravingen rond het Frankenslag	36	Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd in Wateringse veld	64
Den Haag Ockenburghstraat 45	14	Scheepswrakken op de Eerste Maasvlakte	38	Harstenhoek/Boetveld in Scheveningen	65
Dordrecht Lange Geldersekade	16	Bewoning onder het stuifzand van duingebied Solleveld camping Molenslag	40	Jubileumjaar Goudse Archeologische Vereniging	67
Hardinxveld-Giessendam Kanaal van Steenenhoek	19	Resultaten van archeologisch onderzoek in het spoorzonegebied in Delft	43	Literatuur	68
Hellevoetsluis Hoofdwachtstraat	19	De Limes in Alphen aan den Rijn en Bodegraven-Reeuwijk	44	Zuid-Holland kaart met locaties van de kroniek	70
Katwijk- Katwijk aan den Rijn Zanderij	21				
Katwijk – Rijnsburg Molen De Vlinder	24				

Alblasserdam | Kerkstraat

Vanwege de herinrichting van de straat en vervanging van de riolering heeft IDDS Archeologie en Bouwhistorie een archeologisch onderzoek – voorafgegaan door een bureau-onderzoek – uitgevoerd in de Kerkstraat in Alblasserdam en het in die straat gelegen pleintje waar jaarlijks de paardenmarkt wordt gehouden.

Het ontstaan van het dorp Alblasserdam is nauw verbonden met het afdammen van de rivier de Alblas. De eerste afdamming vond plaats in 1277, op het grondgebied van het tegenwoordige Oud-Alblas. Rond 1280 volgde er een tweede afdamming, nu in Alblasserdam, met een nieuwe dam ten oosten van de huidige locatie. Deze werd in 1599 vervangen door een schutsluis op de locatie van de huidige dam, die is aangelegd in 1997. De locatie van de tweede dam is onbekend, maar op basis van de bewoningsconcentraties, zoals weergegeven op het minuutplan, gecombineerd met afwijkende percelering en een ooggetuigen-

Schematische voorstelling van de ontwikkeling van de Alblas en het ontstaan van de 'oeverwal' waarop de Kerkstraat ligt. (Tekening: IDDS)

verslag over houten palen in de Alblas, moet deze mogelijk bij het pleintje van de paardenmarkt gezocht worden.

Het pleintje zou dan de kern zijn van het oudste deel van Alblasserdam.

Het booronderzoek beperkte zich tot het pleintje van de paardenmarkt. De bodemopbouw in het plangebied geeft ons (samen met gegevens uit eerdere booronderzoeken in de omgeving) informatie over de ontwikkeling van de Alblas en het ontstaan van de zogenaamde oeverwal waar de Kerkstraat op ligt. Oorspronkelijk was de Alblas een veenstroom die het overtollige regenwater uit het uitgestrekte veengebied afvoerde naar de rivieren in het westen.

Zo'n veenstroom voert water af uit een gebied waar geen zand en klei voorkomt, en daarom komen in en naast een dergelijke waterloop geen sedimenten voor.

Op een gegeven moment kwam de Alblas onder invloed van de zee en veranderde de rivier in een getijdegeul waarin de stroomsnelheden hoger zijn en waarin wel sedimenten worden vervoerd. De geul werd door de hogere stroomsnelheden dieper en veranderde van plek door erosie van het veen. Deze erosie zorgde voor meer plaats om sedimenten af te zetten en zo werd langs de geul van de Alblas een dik pakket klei afgezet dat onderin zandig is en naar boven toe juist humeus. De top van deze afzettingen lag op het niveau van de hoogste waterstanden (bij overstromingen), maar wel lager dan de hoogste delen van het veengebied (dat was uitgegroeid boven de grondwaterspiegel; hoogveen). In de Middeleeuwen wordt het veengebied ontgonnen. Hierdoor droogt het veen en gaat het inklinken. Als gevolg daarvan moet het veengebied worden ingepolderd, wat weer meer inklinking tot gevolg heeft. Veen klinkt veel sterker in dan klei (zeker dan zandige klei) en daardoor komen de afzettingen langs de getijdegeul (door bedijking en afdamming is er geen getijde meer en ook geen sedimentatie) hoger te liggen dan het veengebied. De afzet-

tingen langs de getijdegeul vormen langzaam een rug tussen de Alblas en het veengebied en die lijkt qua vorm op een oeverwal en met een weg erbovenop ook op een dijk. De (humeuze) kleilagen in de top van de rug zijn echter een duidelijke aanwijzing dat het niet gaat om een oeverwal en omdat het niet gaat om een door de mens aangebracht pakket klei is er ook geen sprake van een dijk. Een getijde-inversierug of een kreekrug is dan ook een betere omschrijving van de huidige situatie ter plaatse van de Kerkstraat en het pleintje van de paardenmarkt.

IDDS, Yolande Meijer

Alphen aan den Rijn - Zwammerdam | dorpskern

- Rivier de Rijn (gedurende de Romeinse Tijd)
- Zijrivier de Meije
- - - Mogelijke nevengeul die de zijrivier de Meije invangt
- Mogelijk eiland

Het plangebied van de dorpskern ten opzichte van de mogelijke ligging van het eiland dat is ingevangen tussen de hoofdgeul van de Oude Rijn en de nevengeul.

(Tekening: IDDS)

Kort na elkaar heeft IDDS Archeologie twee bureau- en booronderzoeken uitgevoerd in de dorpskern van

Zwammerdam. Deze dorpskern ligt op de overgang van de Romeinse naar de middeleeuwse stroomrug van de Oude Rijn. De ligging en datering van deze stroomruggen maakt duidelijk dat het gaat om dezelfde rivier die zich verplaatst heeft. De manier waarop dit gebeurde, is echter onduidelijk. Het bureauonderzoek leverde twee mogelijke scenario's op. (1) Mogelijk ontstond er een eiland tussen de verschillende lopen van de rivier. Ter hoogte van Zwammerdam mondt vanuit het noorden de Meije uit in de Oude Rijn. Deze zijrivier kan zijn ingevangen door de Romeinse loop van de Rijn, waardoor ten oosten van de Rijn een nevengeul gevormd zou kunnen zijn. (2) De loop van de Oude Rijn uit de Romeinse Tijd kan ook door meanderen zijn verplaatst naar de huidige ligging. In dat geval zal het plangebied zijn doorkruist, waarna het in een binnenbocht van de Oude Rijn kwam te liggen die gekenmerkt wordt door kronkelwaardafzettingen. Deze interpretatie is echter onwaarschijnlijk, omdat de meanderbochten boven- en benedenstrooms ontbreken en die hadden er moeten zijn als de rivier door het plangebied had gemeanderd, aangezien een rivier met één meander niet bestaat. Bij het booronderzoek is in een van de boringen een opgevulde geul gevonden, die is ingesneden in de kronkelwaardafzettingen en nagenoeg haaks ligt op de huidige restgeul van de Oude Rijn. Waarschijnlijk is dit een restant van de geul van de Meije, voordat het eiland ontstond. Deze geul bracht het water van de Meije in zuidwestelijke richting naar de Rijn en mondde waarschijnlijk vlak bij het castellum uit in de Romeinse restgeul. Als deze aanname over de restgeul van de Meije correct is dan kan het ontstaan van het eiland worden gedateerd na de Romeinse Tijd, waarschijnlijk ergens in de Vroege Middeleeuwen. De afzettingen waaruit het eiland is opgebouwd zijn ouder, hoewel een exacte datering onbekend is.

IDDS Archeologie, S. Moerman

Delft | Hertog Govertkade

Archeologisch onderzoek kan heel kleinschalig zijn. In mei 2019 kwam bij Archeologie Delft een telefoontje binnen van iemand die bij het plaatsen van een trampoline in een achtertuin aan de Hertog Govertkade muren was tegengekomen. Er is daarna een kleine inspectie uitgevoerd, die mooie plaatjes opleverde.

De rand van de trampoline met de archeologische resten.

(Foto: Archeologie Delft)

Bij het onderzoek bleek dat de trampoline precies zou komen op de grens van twee huizen, die samen één muur deelden. Aan beide zijden van deze muur liep een goot en boven deze goot was een putje opgemetseld, waarschijnlijk om via de goot (afval)water te kunnen lozen op de gracht. Door de gedeelde muur en de symmetrie aan beide zijden van de muur, kunnen we concluderen dat de huizen waarschijnlijk tegelijkertijd in de 19de eeuw zijn gebouwd. Hoewel dit soort kleine kijkgaatjes in de stad op zich maar beperkt informatie opleveren, zijn ze wel erg nuttig. De resten zijn namelijk vaak te koppelen aan grotere onderzoeken in de buurt, zoals in dit geval aan de onder-

zoeken die iets zuidelijker aan de Scheepmakerij zijn uitgevoerd.

Archeologie Delft, Bas Penning

Delft | Hippolytusbuurt 43

Het archeologisch project in de middeleeuwse kelder aan de Hippolytusbuurt 43 heeft dit jaar een klein vervolg gekregen. Om het pand geschikt te maken voor horecadoeleinden moest de kelder worden verdiept. De 18de eeuwse plavuizenvloer die in 2018 tevoorschijn was gekomen, moest hiervoor worden verwijderd. Bij het onderzoek bleek de vloer uit twee lagen plavuizen te bestaan met dammetjes van baksteen ertussen. Water van onder de vloer kon zo makkelijk weglopen en met een heel systeem aan goten worden afgevoerd. Vanuit een put in de hoek van de kelder kon het water worden gehoosd. 30 cm onder

Onder de 18de-eeuwse plavuizenvloer lag een heel systeem van dammetjes van baksteen en goten om water in de kelder af te kunnen voeren. (Foto: Archeologie Delft)

Onder de 18de-eeuwse vloer lag een oudere vloer van baksteen uit de 15de eeuw.

(Foto: Archeologie Delft)

de 18de-eeuwse vloer lag nog een bakstenen vloer uit de 15de eeuw. De vloer was bol aangelegd met goten langs de wanden

van de kelder om het water af te voeren. De oorspronkelijke vloer uit de 14de eeuw is niet gevonden; deze kan best nog een stuk dieper liggen dan tot waar de kelder is uitgegraven. In december is het Delfts Brouwhuis geopend en kan er in de middeleeuwse kelder worden gegeten en gedronken.

Archeologie Delft, Jorrit van Horssen

Delft | Kruisstraat 71

Aan de Kruisstraat 71 is door Archeologie Delft een beperkt archeologisch onderzoek uitgevoerd. Het terrein blijkt in de loop van de eeuwen flink opgehoogd. Op 2,10 m onder het straatniveau lag een akkerlaag uit de periode dat het terrein nog geen stad was. In de loop van de 15de en 16de eeuw werd er bijna twee meter opgehoogd met zand dat gemengd was met mest en stadsvuil. Het deel van de Kruisstraat tot aan het Yperdek en de Yperstraat heette toen nog de Achtersack. Een bakstenen huis met een fundering van planken werd kort na 1450 gebouwd en was één van de eerste huizen aan de Achtersack. Een beerput naast het huis leverde een flinke collectie

Het vrijleggen van de fundering van de plateelbakkers-oven van plateelbakkerij De Twee Scheepjes.

(Foto: Archeologie Delft)

huisraad uit de tweede helft van de 15de eeuw op. Van huizen uit de 16de en 17de eeuw zijn verschillende losse stukken muur en enkele beer- en waterputten gevonden. Rond 1600 werd aan de Molslaan plateelbakkerij De Porceleyne Schotel opgericht. Het complex van de plateelbakkerij liep door tot aan de Kruisstraat. Aan het begin van de 18de eeuw gingen de in het plangebied gelegen percelen over naar plateelbakkerij De Vergulde Blompot. Een dikke laag scherven van biscuit - het halfproduct van Delfts blauw aardewerk - onder een vloer van IJsselsteentjes zal uit één van deze twee plateelbakkerijen afkomstig zijn. Onderzoek naar de scherven zal meer duidelijkheid geven over het assortiment en de productietechnieken van de plateelbakkerij. De Porceleyne Schotel was niet de enige plateelbakkerij in het plangebied. Halverwege de 17de eeuw werden meerdere percelen toegevoegd aan het complex van plateelbak-

kerij De Twee Scheepjes aan de Kruisstraat. Bij het onderzoek werd een klein stukje van de fundering van een plateeloven gevonden. De fundering bestond uit een raamwerk van balken met daarbinnen ingeslagen palen. De fundering is goed vergelijkbaar met de fundering van de oven van plateelbakkerij Het Hart die in 2005 werd opgegraven aan de overkant van de straat. Dendrochronologisch onderzoek dateert de oven van De Twee Scheepjes kort na 1773. Lang is de oven niet in gebruik geweest, want in 1794 ging de plateelbakkerij failliet.

Voordat er op dit terrein gebouwd mag worden, zal het archeologisch onderzoek een vervolg krijgen.

Archeologie Delft, Jorrit van Horssen

Delft | Markt/Oude Manhuissteeg

Bij het graven van een rioolsleuf in de Oude Manhuissteeg werden funderingen van het pand gevonden, waarin in de 17de eeuw herberg Mechelen was gevestigd.

Vanzelfsprekend kreeg dit nogal wat publiciteit, omdat dit de herberg van de ouders van Johannes Vermeer was. In de sleuf werden delen van de voor- en zijgevel vrijgelegd. Aan de hand van het formaat van de gebruikte bakstenen kon worden vastgesteld dat het huis in de tweede helft van de 15de eeuw moet zijn gebouwd.

De fundering van de voor-gevel van de voormalige herberg Mechelen aan de Markt. (Foto: Archeologie Delft)

Herberg Mechelen, het huis links naast de steeg, op een gravure van Leonard Schenk, Nationaal Archief.

Het was 6,5 m breed. De Oude Manhuissteeg was tot de afbraak van het pand in de 19de eeuw slechts 2 m breed. Het nieuwe riool is naast de oude funderingen aangelegd, zodat deze voor de toekomst bewaard blijven. Zes meter uit de voorgevel van herberg Mechelen stond een deel van een vroeg 15de-eeuwse muur, die rond het kerkhof van de Nieuwe Kerk liep. Ten zuiden van de muur lagen nog enkele, grotendeels door jongere leidingen verstoorde begravingen.

Archeologie Delft, Jorrit van Horssen

Delft | Nieuw Delft Veld 1/ Huis van Delft

Afgelopen zomer heeft Archeologie Delft het eerste deel van de archeologische opgraving uitgevoerd op het bouwterrein van het toekomstige Huis van Delft, op de kop van Nieuw Delft, direct ten noorden van het station. Dit gebouw heeft de ambitie om het verleden, heden en de toekomst en het DNA van de stad Delft te symboliseren. Op basis van eerder uitgevoerd vooronderzoek is bekend dat er op deze locatie archeologische resten in de ondergrond zitten, zoals een kleine woonwijk die bewoond werd

Overzicht van het stationsgebouw. Links: fundering, midden: rioolbuis, rechts: poeren. (Foto: Archeologie Delft)

Overzicht van het stationsgebouw met op de voorgrond muren van inpandige kelders. (Foto: Archeologie Delft)

vanaf de 15de tot en met de 18de eeuw en resten van het eerste treinstation van Delft uit 1847. Bij de eerste opgraving zijn inderdaad meerdere muurresten blootgelegd en gedocumenteerd. Zo ook delen van de fundering van het oude stationsgebouw. Langs de westzijde van het noord-zuid gelegen gebouw lagen acht getrapte bakstenen poeren waarop de kolommen van de overkapping van het perron rustten. Langs het perron zijn twee parallelle muren gevonden, waartussen de eerste spoorlijn van Den Haag naar Rotterdam lag. In een bij het station horende gemetselde rioolbuis lagen meerdere gebruiksvoorwerpen uit het dagelijks leven van de 19de eeuw, zoals lepels, aardewerk, knopen, pijpenstelen en een benen borsteltje.

Lepel uit de rioolbuis.

(Foto: Archeologie Delft)

Ook is een gemetselde ronde fundering gevonden met een doorsnede van ruim 5 m. Aan de hand van historisch kaartmateriaal kan deze muur worden geïnterpreteerd als een draaischijf waarop stoomlocomotieven dan wel wagons gedraaid konden worden. Langs de westzijde van de bouwput is een 1,25 m brede noord-zuid lopende muur blootgelegd. Dit is de kademuur die in de eerste helft van de 20ste eeuw langs de spoorhaven liep. Deze muur is over een lengte van 35 m waargenomen. Het archeologisch onderzoek mocht in deze fase tot een bepaalde diepte worden uitgevoerd. Onder de resten van het oude stationsterrein zijn nog de eerste contouren van muren en waterputten gevonden, die dateren uit de periode van vóór het station en zijn toe te kennen aan het wijkje dat hier destijds heeft gestaan. Na het plaatsen van de funderingspalen en de damwandconstructie wordt in 2020

Werkzaamheden ter hoogte van de draaischijf met op de achtergrond het huidige stationsgebouw annex stadskantoor. (Foto: Archeologie Delft)

het uitgraven van de toekomstige kelder archeologisch begeleid en kan de bewoning uit de 15de - 18de eeuw verder worden onderzocht. De ontwikkeling van het Huis van Delft in combinatie met het archeologisch onderzoek geeft in ieder geval alvast een mooie invulling aan de

Links muur- en poerfunderingen van het station en rechts de daaronder gelegen muren en een waterput die horen bij de bewoning uit de 15de - 18de eeuw.

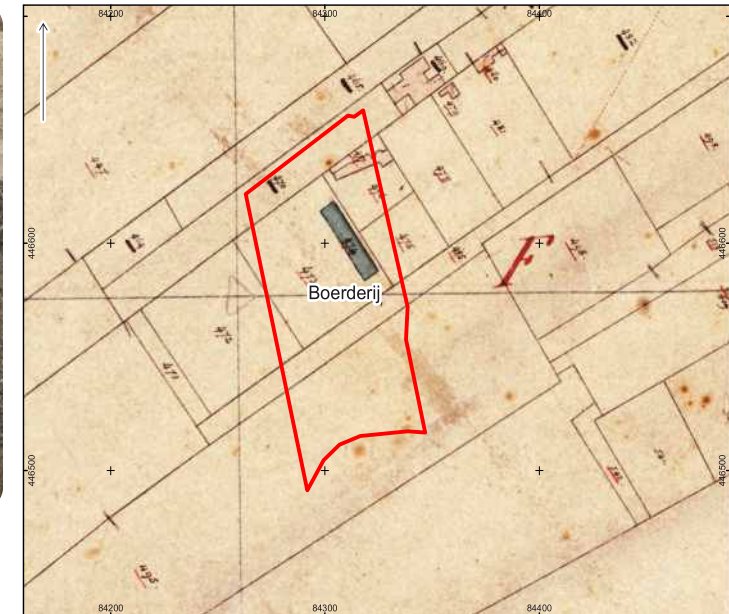
(Foto: Archeologie Delft)

ambitie om een plek te creëren waar verleden, heden en toekomst van Delft samenkomen.

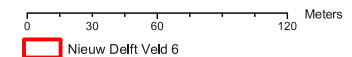
Archeologie Delft, Iris de Fuijk en Jean Paul Bakx

Delft | Nieuw Delft Veld 6

In mei heeft Archeologie Delft een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op de nieuwbouwlocatie Nieuw Delft Veld 6. Deze locatie ligt ten zuiden van de Westlandseweg in Delft, op de plek waar vroeger het spoor liep. Er zijn bij het onderzoek, en bij de sanering die daaraan voorafging, delen van twee boerderijen gevonden. Ook zijn er enkele kuilen gevonden, die ooit deel uitmaakten van de fundering van een hooimijt. Deze hooiberg en één van de boerderijen zijn te zien op de kaart van Cruquius uit 1712. Van deze boerderij is bij de sanering vrijwel de gehele plattegrond in het zicht gekomen, maar archeologisch onderzoek was op dat moment niet mogelijk. Wel konden de funde-

Boerderij op het Minuutplan.

Boerderij en hooimijt op de kaart van Cruquius.

ringen in de ondergrond worden behouden.

De andere boerderij is terug te vinden op het Minuutplan van 1832. Van deze boerderij zijn resten van een goot, muren, greppels, kuilen en de bestrating van het erf gevonden. Uit een sloot die waarschijnlijk één van de vindplaatsen begrenst, kwam een grote hoeveelheid oesterschelpen. Omdat de hoeveelheid te groot lijkt voor consumptieafval, is het denkbaar dat de schelpen zijn aangebracht als versterking van de oever. Meer in het midden van de sloot lag een grote hoeveelheid scherven van vlakglas en aardewerk. Het vlakglas is waarschijnlijk bedrijfsafval van iemand die kleine ruitjes voor glas-in-loodramen sneed.

Deze vondsten dateren uit de 19de eeuw.

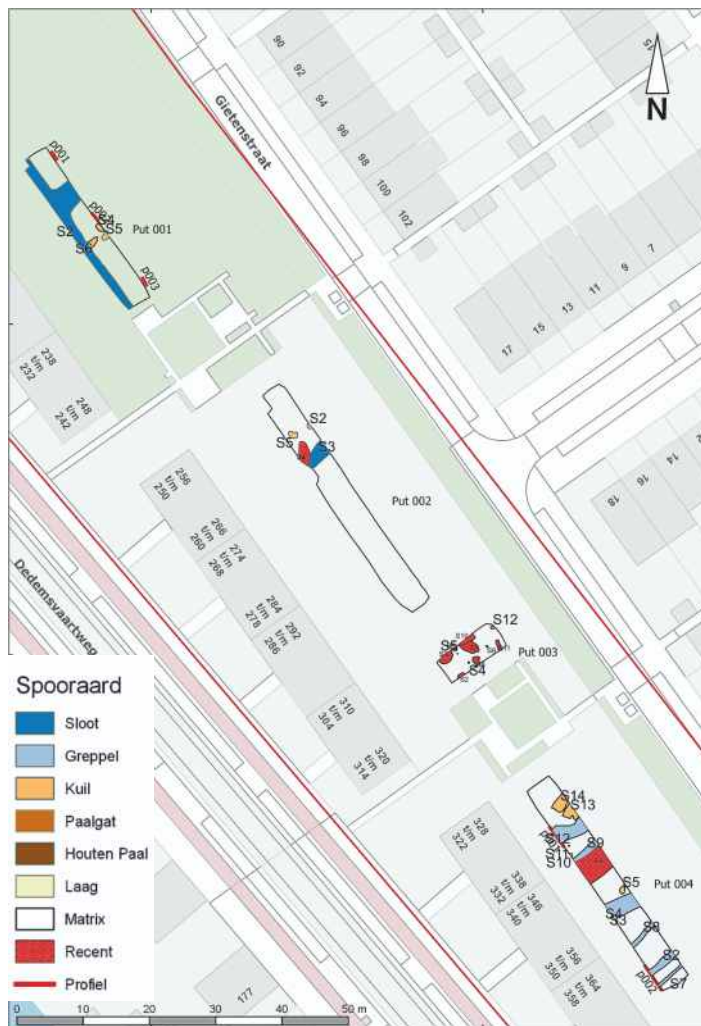
Archeologie Delft, Bas Penning

Den Haag | Dedemsvaartweg 178-392

Het plangebied Dedemsvaartweg 178-392 ligt in de noordelijke Haagse wijk Morgenstond en maakt deel uit van het stadsdeel Escamp, dat begin jaren '50 van de vorige eeuw is gebouwd.

Geologisch gezien ligt het plangebied op een groot aaneengesloten duin dat deels is afgedekt met Hollandveen en klei van de Gantellaag. In het gebied werd al in 2007 een bureauonderzoek in combinatie met een inventariserend booronderzoek (karterende fase) uitgevoerd (Jansen 2007). Dit onderzoek heeft een gedetailleerd profielbeeld opgeleverd van de geologische ondergrond ter hoogte van het plangebied. Aan de top van het profiel bevindt zich een ophogingslaag (opgebracht voorafgaand aan de bouw van de wijk Morgenstond) met variabele dikte.

Daaronder werd de oorspronkelijke bouwvoor gevonden, met daaronder weer het natuurlijke bodemprofiel bestaande uit kleiafzettingen van de Gantellaag waarvan een deel in de oorspronkelijke bouwvoor is opgenomen. Uit de boringen is verder gebleken dat onder de Gantelafzet-

Ligging van de proefsleuven (putten 1 t/m 4) en overzicht en aard van de sporen op vlak 1.

(Kaart: gemeente Den Haag)

tingen Hollandveen ligt en dat op het duin geen bodemvormig aanwezig is. Direct ten zuidwesten van het plangebied is in 1989 een kleine opgraving uitgevoerd, waarbij vondsten uit de Midden-IJzertijd en de Romeinse Tijd zijn

gevonden. De ijzertijdvondsten bestonden uit scherven handgevormd aardewerk uit een dun humeus laagje bovenop het veen. Daarnaast werd ook een geul gevonden met de resten van een constructie van riet, palen en kleiplaggen (Magendans en Waasdorp 1990, p. 259 e.v.).

Overzicht en aard van de sporen op vlak 2 met ter hoogte van put 2 (in geel) de vondstlaag uit de Midden-IJzertijd die bovenop het veen op de flank van het duin ligt.

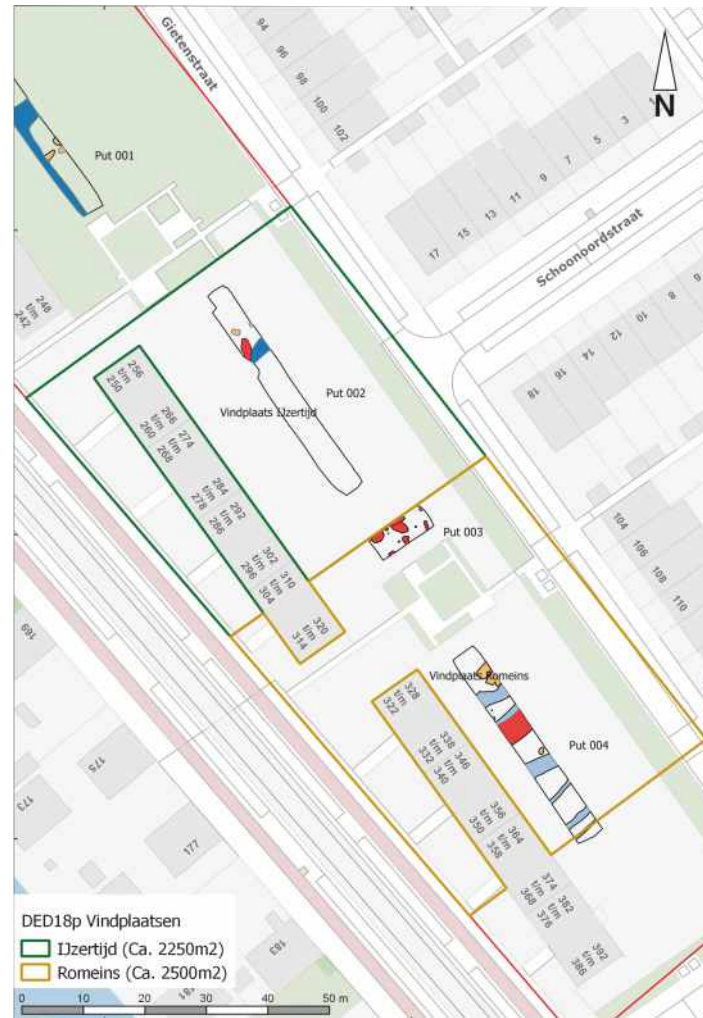
(Kaart: gemeente Den Haag)

Voorafgaand aan de opgraving in 2019 werd in het plangebied in 2018 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd om de gekarteerde vindplaats te waarderen (Pavlović 2018). Er werden vier putten aangelegd waarin sporen uit de Midden-IJzertijd en de Romeinse Tijd gevonden zijn. Put 1 leverde nagenoeg geen sporen op, maar in put 2 werd onder de Gantellaag en op het veen een circa 0,15 m dunne, vette en zwart-venige laag met handgevormd aardewerk gevonden. Ter hoogte van put 2 lag het veen op de noordflank van een duintje, zodat het diepste deel van de vondstlaag op circa 1,65 m onder N.A.P. lag en het meest ondiepe, zuidelijker gelegen deel, op circa 1,35 m onder N.A.P. Bovenop het duin, in put 3, werden tussen circa 0,80 m en 1 m onder N.A.P. voornamelijk recente verstoringen uit de tijd van de bouw van de flats gevonden. Slechts één kuil (S12) kon op basis van enkele handgevormde aardewerkscherven voorlopig in de Romeinse Tijd gedateerd worden. Put 4 lag op de zuidflank van het duin en ter hoogte daarvan werden op de Gantellaag enkele noordoost-zuidwest lopende greppels uit de Romeinse Tijd aangesneden. Uit de greppels werd zowel handgevormd als gedraaid aardewerk verzameld en daarnaast een tamelijk gecorrodeerde koperen munt, mogelijk een as van keizer Trajanus uit het begin van de 2de eeuw. In tegenstelling tot put 2 bleek in put 4 geen vondst- en/of sporenlaag uit de IJzertijd onder de Gantellaag en op het veen te liggen.

De vindplaatsen zijn op basis van de resultaten van het proefsleuvenonderzoek gewaardeerd als behoudenswaardig. Voor vindplaatsen uit de Midden-IJzertijd in de Haagse regio geldt bovendien dat deze relatief zeldzaam zijn, zeker als het bewoning is op ontwaterd veen en/of in combinatie met een opduikend zandkopje.

Bij het definitief onderzoek aan de Dedemsvaartweg in 2019 werd duidelijk dat ter hoogte van het onderzochte

Ligging van de vindplaatsen uit de (Midden-) IJzertijd en de Romeinse Tijd binnen het plangebied.

(Kaart: gemeente Den Haag)

deel van de vindplaats uit de Midden-IJzertijd behalve een dunne laag met vondstmateriaal, geen bewoningssporen op het veen aanwezig zijn. Omdat bewoningssporen ook op het meer zuidoostelijk gelegen zandkopje ontbreken,

Impressie van de opgraving uit 2019; in het deel tussen put 2 en de te slopen bebouwing is een put aangelegd. Aan de hand van de profielen is duidelijk te zien dat het veen vanaf het duintje (op de voorgrond) in noordelijke richting afloopt (dikker wordt). In het vlak zijn diverse recente verstoringen te zien en een T-splitsing van een sloot uit de Nieuwe Tijd. (Foto: gemeente Den Haag)

wordt verondersteld dat deze of door erosie verdwenen zijn of zich mogelijk nog op een andere nabijgelegen plek op het duin bevinden. Op de vindplaats uit de Romeinse Tijd zijn behalve (kavel?)greppels, (water)kuilen en enkele paalkuilen geen herkenbare structuren, zoals huisplattegronden of andere bijgebouwen gevonden. Mogelijk lagen deze oorspronkelijk op het duintje, aangezien daar - zoals hierboven vermeld - bij het proefsleuvenonderzoek het restant van een kuil met daarin enkele handgevormde scherven uit de Romeinse Tijd werd gevonden. In de uitwerking en rapportage van het archeologisch onderzoek aan de Dedemsvaartweg zal ook het nog niet uitgewerkte onderzoek uit 1989 worden meegenomen. Mogelijk kunnen de gecombineerde onderzoeksresultaten

Coupe van een waterkuil uit de Romeinse Tijd met een vulling van klei en vergraven veen. (Foto: gemeente Den Haag)

leiden tot nieuwe inzichten over de nederzittingslocatie uit de Midden-IJzertijd in relatie tot het omringende landschap en de aard van de bewoning uit de Romeinse Tijd.

*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer,
Afdeling Archeologie en Natuur- & Milieueducatie,
Andjelko Pavlović*

Den Haag | Noordweg 76

Op een voormalig volkstuintencomplex, waar tot voor kort de Proeftuin Erasmusveld gevestigd was, met onder meer Tiny Houses en een stadsakker, is in augustus 2019 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd door de gemeente Den Haag. Het noordelijke deel van het plangebied is in 2017 al onderzocht (van Zoolingen 2018) en daarvoor nog is in het gehele plangebied een booronderzoek uitgevoerd (Rieffe 2015). Het plangebied ligt volgens de Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk (Vos e.a. 2007) en de beide vooronderzoeken in een gebied waar afzettingen van het Laag-

pakket van Walcheren op de Laag van Voorburg liggen, oftewel waar klei via het Gantelsysteem op de strandwal van Rijswijk-Voorschoten is afgezet. Maar zo eenvoudig als dit klinkt, zo complex en gedetailleerd is de werkelijke situatie. De strandwal is opgebouwd uit een opeenstapeling van vele fasen (stuifzand, die als geheel een glooiend landschap vormden van kleine duintjes afgewisseld door depressies waarin veen is gegroeid. De klei die hierop is terechtgekomen bestaat uit afwisselend geul- en oeverafzettingen, de ene keer meer erosief in het strandwallenlandschap terechtgekomen dan de andere keer. In het huidige deel van het plangebied zijn behoudenswaardige vindplaatsen uit het Neolithicum, de IJzertijd, en de Romeinse Tijd gevonden. Voor het Neolithicum en de Romeinse Tijd gaat het om één vindplaats, voor de IJzertijd zijn het er twee.

De neolithische resten (vindplaats 1) werden gevonden in het noordwestelijke deel van het huidige plangebied en sluiten aan op een vindplaats die in 2017 in het eerste deelgebied is gedocumenteerd. Toentertijd was het een vermoedelijk nederzettingsterrein op een duin, waarvan de top op 1,4 m onder N.A.P. lag. In het huidige onderzoek werd het hoogste deel van het neolithisch niveau gedocumenteerd op een diepte van 0,9 m onder N.A.P. Nog verder in zuidelijke richting verdwijnt het niveau uit beeld als gevolg van erosie van het landschap. Wat de aard van de vindplaats betreft, lijkt het te gaan om meer dan één bewoningskern. Het in 2017 onderzochte deel is een eerste nederzettingsterrein, het volgende terrein is bij het onderzoek in 2019 gevonden. De kernen worden van elkaar gescheiden door een depressie of laagte die ook bij het onderzoek op het naastgelegen terrein Steynhof werd gevonden.

De resten uit de IJzertijd vallen uiteen in twee vindplaatsen (nummers 2 en 3). In het noordelijke deel van het terrein

Twee ervaren archeologen leggen een profielkolom aan ter hoogte van de neolithische en ijzertijdvindplaatsen. De vindplaatsen worden stratigrafisch gescheiden door de duidelijk zichtbare met veen gevulde depressie in het noordelijke deel van de proefsleuf. Daaronder, en in zuidelijke richting steeds meer door zand gescheiden, de neolithische laag. (Foto: gemeente Den Haag)

ligt de voortzetting van de vindplaats uit de Midden- en/of Late IJzertijd die in 2017 werd gevonden. De top van het veen is hier afgedekt door stuifzand en opnieuw een dunne laag veen, waarin op circa 1,3 m onder N.A.P. een greppel is herkend die de grens van de nederzetting lijkt te vormen. Nog verder zuidelijk, in het centrale deel van het nu onderzochte terrein, is een met veen gevulde depressie gedocumenteerd. Deze en ook andere laagtes verder richting de Noordweg zijn betreden, waarna de pootindrukken van dieren zijn opgevuld met stuifzand. De tredlaag bevindt zich hier op een diepte van circa 1 m onder N.A.P. De grootste behoudenswaardige vindplaats (vindplaats 4),

De met veen opgevulde depressie. Duidelijk te herkennen zijn de pootindrukken in een tredlaag uit de IJzertijd, en in het profiel is zichtbaar hoe de kleifzettingen van de geul in de depressie liggen.

(Foto: gemeente Den Haag)

in het zuidelijke deelgebied, is een vindplaats met resten uit de Romeinse Tijd. Het gaat om een terrein van 8665 m² dat in het oosten en westen wordt begrensd door de contouren van het plangebied, en in het noorden en zuiden door de lage sporen- en vondstendichtheid. Op deze vindplaats zijn resten van een greppelsysteem gevonden, waarvan de outline lijkt aan te sluiten op Romeinse greppelsystemen elders in het Wateringse Veld, met daarbinnen sporen die wijzen op een nederzettingsterrein.

Het gaat onder meer om een waterput en een erf- of huisgreppel. Alle sporen zijn te relateren aan een bodem in de Gantelklei die op een diepte van 0,2 tot 0,5 m onder N.A.P. aanwezig is. Het vondstmateriaal bestaat uit zowel Romeins gedraaid als handgevormd aardewerk, waarvan het laatste een groot aandeel vormt. Dit zou erop kunnen wijzen dat de vindplaats relatief vroeg gedateerd kan worden. Op basis van de toekomstige ontwikkelingen en de concrete bodemingrepen heeft het bevoegd gezag besloten om de genoemde vindplaatsen in situ (in de bodem) te behouden en als dit niet mogelijk is om de vindplaatsen ex situ (buiten de bodem) te behouden door

middel van een opgraving. Zodoende zullen in 2020 (een deel van) de neolithische vindplaats, de ijzertijdvindplaatsen en de Romeinse vindplaats verder worden onderzocht.

*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer, Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie
Jeroen van Zoolingen*

Den Haag | Noordweg 145

In november en december vond aan de Noordweg 145 een klein archeologisch onderzoek plaats in de vorm van een proefsleuf. Voor het Erasmusveld, waar het plangebied deel van uitmaakt, is in 2007 een bureauonderzoek geschreven (Siemons 2007) en voor eerdere nieuwbouwplannen in het plangebied zijn in 2008 een bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek-boringen uitge-

voerd (Nicholson en Rieffe 2008). Geconcludeerd werd dat op het terrein geen behoudenswaardige archeologische vindplaats ligt en dat vervolgonderzoek niet nodig is. Dit advies is indertijd overgenomen en het plangebied werd vrijgegeven voor ontwikkeling.

Later onderzoek op de naastliggende percelen heeft echter duidelijk gemaakt dat hier naar alle waarschijnlijkheid wel vindplaatsen uit de Late IJzertijd en Romeinse Tijd liggen. Bovendien zijn er in de jaren na het veldonderzoek in de omgeving (Wateringse Binnentuinen, Steynhof) vindplaatsen uit het Neolithicum aan het licht gekomen. Het bevoegd gezag onderschrijft daarom het eerder genomen besluit niet meer. Wel heeft de initiatiefnemer op basis van het besluit rechten en kan niet meer (financieel) verantwoordelijk worden gehouden voor de archeologische monumentenzorg. Die verantwoordelijkheid is bij de gemeente terechtgekomen.

Om te voorkomen dat als er een vindplaats wordt gevonden de bouwwerkzaamheden tijdelijk moeten worden stilgelegd (vanwege de wettelijke meldingsplicht), is besloten dat de afdeling Archeologie van de gemeente voorafgaand aan de bouwwerkzaamheden gelegenheid krijgt om het perceel voor eigen kosten archeologisch te onderzoeken door middel van een proefsleuvenonderzoek, eventueel gevolgd door een opgraving.

Middels één proefsleuf zijn drie niveaus onderzocht. Het eerste vlak werd direct onder de bouwvoor/verstoorde grondlaag aangelegd, met als doel de top van de strandwal (noord) en de top van de Gantelklei (zuid) te onderzoeken. Hier werden voornamelijk resten uit de IJzertijd en Romeinse Tijd verwacht. Vervolgens is verdiept naar een tweede vlak waarmee archeologische niveaus in de strandwal (noord) en op de strandwal (zuid) zijn gezocht. Hier werden resten uit de IJzertijd en mogelijk ook de Bronstijd verwacht. Als laatste is een derde vlak aangelegd om

Bij de aanleg van de proefsleuf op het tweede vlak worden onder het jongste ijzertijdniveau ploegkrassen zichtbaar. Het uiteinde van de oudere ijzertijdgreppel is ook nog (donkergekleurd en ingekrast) te zien, evenals de Romeinse greppel (met kleivulling). (Foto: gemeente Den Haag)

eventuele neolithische niveaus in het diepergelegen duinzand te kunnen onderzoeken.

De archeologische resten op het eerste vlak bleven beperkt tot enkele subrecente sporen en één Romeinse greppel. Het tweede vlak leverde meer op, maar alleen in het noordelijke deel van de proefsleuf. Onder de Gantelklei werden op een diepte vanaf 0,84 m onder N.A.P. twee humeuze lagen gevonden, die in eerste instantie niet goed van elkaar te onderscheiden waren. Pas nadat in zuidelijke richting het bleke zand onder de bodems tevoorschijn kwam, konden de lagen los van elkaar worden gevolgd. De jongste blijkt een ijzertijdbodem te zijn waaronder ploegkrassen zichtbaar werden. De oudere humeuze laag bleek het restant te zijn van een vage bodem die in noordelijke richting overgaat in een depressie in de strand-

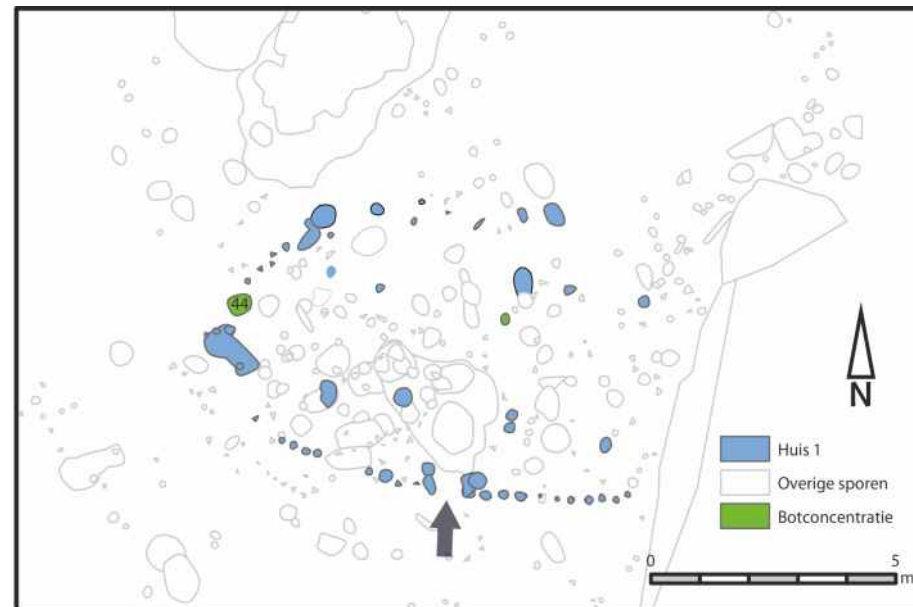
wal. In deze depressie werd een greppel gevonden, die op basis van enkele scherven aardewerk dateert uit de IJzertijd. Op een nog dieper niveau werden geen sporen of vondsten meer waargenomen. Van resten uit het Neolithicum is geen sprake.

*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer,
Afdeling Archeologie en Natuur- en
Milieueducatie,
Jeroen van Zoolingen*

Den Haag | Ockenburghstraat 45

In augustus en september 2019 heeft op voormalig tennispark Ockenburgh een archeologisch onderzoek plaatsgevonden. Bij de opgraving werden volgens de verwachting inderdaad een ijzertijd- en een bronstijdakker gevonden die stratigrafisch van elkaar gescheiden waren. Wat als een verrassing kwam, waren de ongeveer 450 paalsporen,

Luchtfoto van het sporencluster (richting westzuidwest gefotografeerd). (Foto: gemeente Den Haag)

Sporencluster met gereconstrueerde huisplattegronden, ingangen en dierbegravingen. (Tekening: gemeente Den Haag)

(water)kuilen en een waterput die onder het bronstijd-niveau tevoorschijn kwamen. De sporen liggen geclusterd op een duinkopje. Een iets gebogen palenrij aan de zuidzijde was een eerste aanwijzing voor een huisplattegrond. Deze is gereconstrueerd als driebeukig woonstalhuis met een door erosie slecht geconserveerde noordwand. Van de plattegrond zijn alleen de zuidelijke vlechtwerkwand en twee rijen middenstaanders, die in onregelmatige paren waren opgericht, bewaard gebleven. De paalgaten waren tot 50 cm diep. In de zuidwand is een ingang herkenbaar. Het huis is oost-west georiënteerd en heeft een breedte van ongeveer 5,3 m. Het huis kon over een lengte van ongeveer 8 m worden vrijgelegd, maar is langer. In twee paalkuilen zijn botconcentraties gevonden, waarvan wordt aangenomen dat deze bewust zijn gedeponeed. Dergelijke offers worden vaker in woonstalhuizen gevon-

Botconcentratie in paalkuil 44. (Foto: gemeente Den Haag)

den en dienen om de stal en het vee te beschermen (Bloemers en Therkon 2003).

Driebeukige huisplattegronden zijn typisch voor de Midden-Bronstijd en zijn op meerdere plaatsen in het

De waterput. (Foto: gemeente Den Haag)

westen van Nederland gevonden – meestal als goed herkenbaar onderdeel van een boerenerf.

Op het terrein aan de Ockenburghstraat zijn erfafscheidingen in de vorm van paalrijen van hekwerk gedocumenteerd. In depressies ten oosten en zuidoosten van het woonstalhuis zijn 7 waterkuilen en een waterput vrijgelegd die bij het erf hoorden.

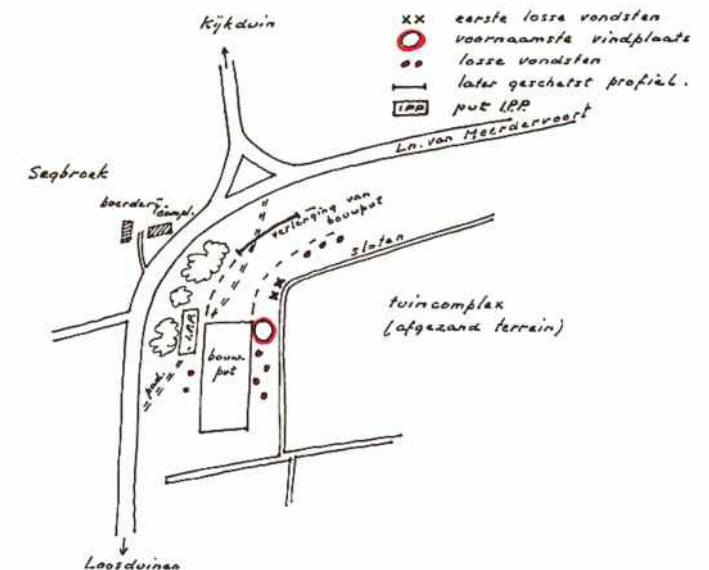
De waterput had een diameter was 2,10 m en was tot een diepte van 0,72 m bewaard gebleven. De put is door een dunne veenlaag gegraven. De wand bestond uit vlechtwerk met veenplaggen eromheen. De vulling van de waterput bestond uit humeus materiaal met enkele dierlijke botten en natuursteen. Na gebruik van de waterput is het vlechtwerk in elkaar gezakt en ten dele ingeklapt.

Meerdere standers hadden kasporen. In de wandconstructie van de waterput zijn 4 standers van planken gevonden. Een 14C-datering van een takje van het vlechtwerk heeft een datering van 1626-1505 v. Chr. opgeleverd (2sigma): Midden-Bronstijd A. (GRM 20323, OBS190.000170, 3292 ± 27).

De vindplaats ligt aan het einde van de Laan van Meerdervoort in een gebied waar al sinds de jaren '30 van de vorige eeuw vondsten uit de Bronstijd en IJzertijd worden gedaan (Kam 1956; Pabon 1934; Stokkel 2012). In 1960 vond een kleine opgraving plaats, uitgevoerd door W. Groenman-van Waateringe van het Instituut voor Pre- en Protohistorie (IPP) op de plaats waar nu de 'Chinese Muur' staat, toentertijd het langste flatgebouw van Nederland. Bij dat onderzoek werden drie stratigrafisch van elkaar gescheiden vondstlagen gevonden. De onderste laag bevatte onder andere Hilversum-aardewerk en wordt daarmee gedateerd in de Midden-Bronstijd A (Groenman-van Waateringe 1961; Groenman-van Waateringe en Van Regteren Altena 1961). De twee jongere niveaus dateren respectievelijk op de overgang Bronstijd/IJzertijd en de

Niet nauwkeurige schets van vindplaats plan Waldeck.

Schets gemaakt door amateur-archeoloog Jan Mezger met de locatie van de opgravingsput van het IPP. Het huidige onderzoek ligt ter hoogte van de boerderij.

Late IJzertijd. Het onderzoek van het IPP ligt op een steenworp afstand van ons onderzoek en het lijkt zeer aannemelijk dat beide onderzochte terreinen deel uitmaken van een en dezelfde nederzetting.

Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer,
Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie,
Karsten Lehmann

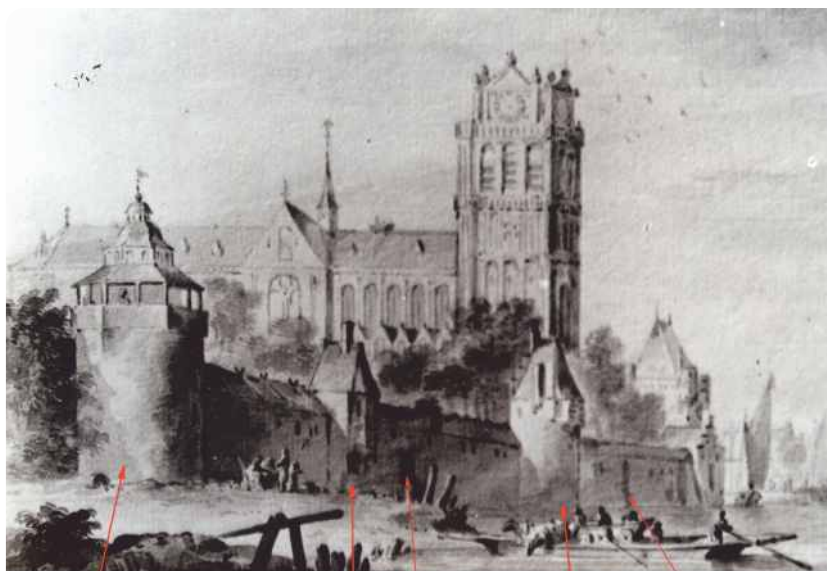
Dordrecht | Lange Geldersekeade

Tussen mei 2018 en juni 2019 is aan de Lange Geldersekeade door het vakteam erfgoed van de gemeente Dordrecht een archeologisch onderzoek uitgevoerd. Bij een stedelijke herinrichting is hier onder andere de kademuur van het Maartensgat vervangen. Hier lag tot vóór 1649 een deel van de stadsmuur met enkele verdedigingstorens dat bekend stond als het Papenbolwerk. De volle glorie van dit bolwerk is goed bekend van een aantal tekeningen en schilderijen, aangezien het met de ingang tot de Nieuwe Haven en Grote Kerk op de achtergrond één van de markante stadsgezichten van Dordrecht was. Ondergronds was deze locatie echter geheel onbekend.

De oudste vermelding van stadsrechten dateert uit 1220, maar in een oorkonde van 3 november 1200 wordt Dordrecht al vermeld als 'opidum Durtreth'¹ (Koch, OHZ I, 407-412, nr. 244, 409. 35-42). In deze oudste stadsfase kan er al sprake zijn geweest van een aarden wal met gracht. Echter, voor het onderzochte Papenbolwerk was zelfs niet bekend wanneer het bakstenen verdedigingswerk is gebouwd. De gangbare theorie was dat er sprake was van een palissade die, na het beleg van 1418 en de St. Elisabethsvloeden (1421-1424) in 1429 zou zijn vervangen door een bakstenen verdedigingswerk (Hendriks & Koonings, 2001). Een vermelding in een stadsrekening uit 1421 stelt dat: "...metten grooten waeter die staketten overal omtrent die stede wech geslegen ende gedreven waren..", waardoor de stad "...grootlike onbevest.." raakte.

De datering van het bakstenen verdedigingswerk rond 1429 was ook gebaseerd op de vermelding van kosten voor de bouw van de verdedigingstoren. In een thesaurierrekening uit 1429 wordt melding gemaakt van de bouw: "...van den toern after 't Kerchof'; de vermoedelijke St. Pontiaanstoren.¹

Hier wordt alleen werk aan een toren genoemd en het vermelde tijdsbestek (2 weken) lijkt zelfs voor de bouw van alleen de toren nogal kort. Kortom, de zekerheid over de bouwperiode van het bakstenen verdedigingswerk hier is geen zekerheid. Daarnaast is er ook geen zekerheid dat de vermelde verspoeling van de palissade tijdens de St. Elisabethsvloeden (ook) de Lange Geldersekeade betrof. De vroegste voorstellingen van het Papenbolwerk zijn te zien op kaarten vanaf het midden van de 16de eeuw. Daarnaast zijn uit de eerste helft van de 17de eeuw verschillende afbeeldingen van het Papenbolwerk bekend. Door de Vrede van Munster kwam er in 1648 een einde aan de 80-jarige oorlog en werd de Republiek een

Een uitsnede van een tekening van Jan van Goyen uit (waarschijnlijk) 1640, gezien vanaf de waterzijde (RAD inventarisnr. 555_14532). Het onderzochte deel is het stuk tussen het Rondeel Engelenburg en de poort rechts op deze tekening.

soevereine staat. De stadsverdediging werd minder belangrijk. Nadat in het opgeslibde deel vóór de stadsmuur de nieuwe haven het Maartensgat was gegraven, is kort vóór 1649 het hele bolwerk met uitzondering van het rondeel Engelenburg gesloopt.

Langs de Lange Geldersekeade is de kademuur vervangen. Om de archeologen ruimte te geven om de resten te documenteren, is de bovenzijde van de stadsmuur- en torenfundering vrijgegraven. Na documentatie is het dieperliggende deel door middel van een frees (onder water) verwijderd. De stadsmuur is over de hele lengte van de Lange Geldersekeade waargenomen. De ligging en oriëntatie komen overeen met de huidige kademuur van de Lange

Geldersekeade. Aan de waterzijde was een deel van de muur vervangen door verschillende fases van kademuren uit de perioden 1649 en 1957. De oorspronkelijk breedte lag tussen 100 en 120 cm en is gemetseld in staand verband. De gebruikte bakstenen varieerden in afmeting tussen 25/27x12x5 cm en dieper gelegen 30/32x12,5x5 cm. De muur had aan de stadszijde steunberen met een onderlinge afstand van 1,7 m en de steunberen waren 50 cm lang en 90 cm breed. Deze vormden in het opgaand werk bogen waarop de weergang van de muur rustte. Op twee locaties zijn aanwijzingen gevonden voor de poortjes, zoals die op tekeningen te zien zijn. De westelijke lag ter hoogte van de ingang van de kerk en de oostelijke ter hoogte van de kruising Lange Geldersekeade-Grotekerksplein. De poortjes waren

¹ RAD archief 1200-1572, inventarisnr. 433, zoals vermeld door J.J. Beyerman in het Jaarverslag Vereniging Oud-Dordrecht 1975. Beyerman vermeldt dit als zijnde de Engelenburgertoren, maar Hendriks & Koonings (2001) denken dat dit de St. Pontiaanstoren is.

Het deel van de stadsmuur met twee fases kademuur ten oosten van de St. Pontiaanstoren, gezien in oostelijke richting. Aan de stadszijde zijn verschillende steunberen te zien. Rechts zien we het funderingsblok dat ten oosten tegen de St. Pontiaanstoren lag.

(Foto: vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht)

circa 1,7 m breed en waren herkenbaar aan blokken donkergrijze Namense/Doornikse steen; vermoedelijk restanten van een traptrede of dorpel.

Om een datering van de stadsmuur te krijgen is een houtmonster van (waarschijnlijk) het funderingshout uit een boommonster gebruikt. Dit leverde een datering op tussen 1295-1397.² Mede doordat er waarschijnlijk sprake was van hergebruikt (scheeps)hout, is helaas alleen te suggereren dat het hout waarschijnlijk niet vóór 1397 zal zijn gekapt/gebruikt als funderingshout. Het kan dan ook beschouwd worden als een mogelijke ondersteuning voor de aanname

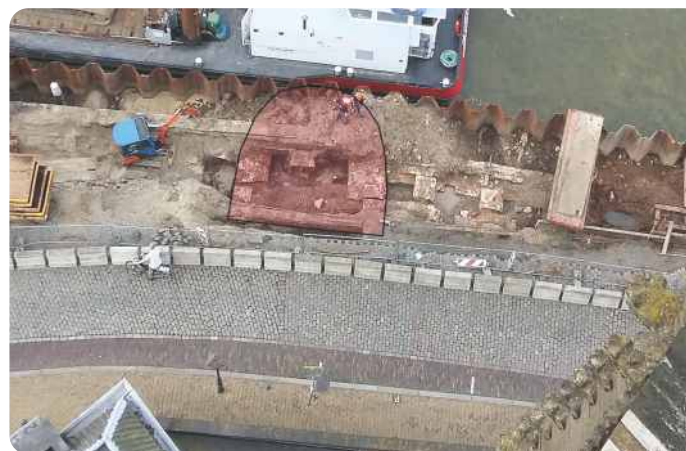
² 14C-analyse Centrum voor isotopenanalyse, Universiteit Groningen, monsternr. GrM 16914. 1295-1330 CalAD (37.4% waarschijnlijkheid)

dat de bakstenen stadsmuur in of direct ná 1429 is aangelegd. Alleen van de St. Pontiaanstoren zijn resten gevonden. De verdedigingstoren lag in het verlengde van de noordelijke zijbeuk van de Grote Kerk. De St. Pontiaanstoren was (oorspronkelijk) een 6 m brede, D-vormige toren die half in de muur stond. Het halfronde deel lag in het water van de Oude Maas.³ De toren is in twee fases gebouwd. In de eerste fase zijn, geïntegreerd in de stadsmuur, de zware zijmuren en het bijbehorende,

halfronde deel in het water gebouwd. In een tweede bouw-fase is de voorgevel aan de stadszijde gerealiseerd. Dit is op te maken uit het feit dat de zijmuren van de toren, net

De locatie van de St. Pontiaanstoren gezien vanaf de toren van de Grote Kerk. Rechts hiervan zijn een deel van de stadsmuur en het funderingsblok dat tegen de St. Pontiaanstoren ligt te zien. Verder naar rechts is de stadsmuur al helemaal verwijderd.

(Foto: vakteam erfgoed, gemeente Dordrecht)

als de stadsmuur tot grote diepte waren gefundeerd en de kopse zijden hiervan netjes waren afgewerkt. De fundering van de 50 cm brede voorgevel is ondiep gefundeerd en staat ondergronds koud tegen de zijmuren van de toren. In het opgaande werk zal de voorgevel in warm verband met de zijmuren zijn gemetseld. Hieruit valt te concluderen dat men eerst de fundering van de stadsmuur en toren zal hebben aangelegd. Pas bij het opgaand werk van beide is ook de voorgevel gebouwd.

In vermoedelijk de (late) 16de of het begin van de 17de eeuw is het opgaand deel van de voorgevel geheel vernieuwd. Van deze fase was nog een klein deel opgaand muurwerk aanwezig met hierin een uitgebroken deurpost en vóór de ingang een natuurstenen keienbestrating. Het uitbraakspoor van de ingang in het midden van de voorgevel was 115 cm breed. In de toren lag op een puinlaag de oorspronkelijke vloer. Hiervan was in de zuidwesthoek nog 1 plavuis van witte, Gobertanger kalkzandsteen bewaard gebleven.

Aan de oostzijde lag tegen de St. Pontiaanstoren een rechthoekige fundering van 5,15 m lang en circa 1,6 m breed. Het is onduidelijk wat hier gestaan heeft, maar op een tekening uit 1618-1626 is hier wel een bouwwerk aangegeven.

Mogelijk was het de fundering van een overkapte (houten) trap die toegang gaf tot de weergang. Deze suggestie is gebaseerd op de bijnaam van de St. Pontiaanstoren die ook wel 'toren van de trappen' genoemd werd.

Ter hoogte van de huidige hoek Lange en Korte Gelderse-kade (ingang Grote Kerk) is in de 16de eeuw in de lengterichting een groot pand tegen de stadsmuur gebouwd. Dit pand is in twee fases gebouwd en in beide fases was er

³ Het deel van dit D-vormige deel van de toren dat oorspronkelijk in het water stond, was niet meer aanwezig. Dit zal zijn gesloopt bij de aanleg van het Maartensgat in de 17de eeuw. Ook de funderingen hiervan zijn (geheel) verdwenen, mogelijk opgeruimd tijdens latere haven- en baggerwerken.

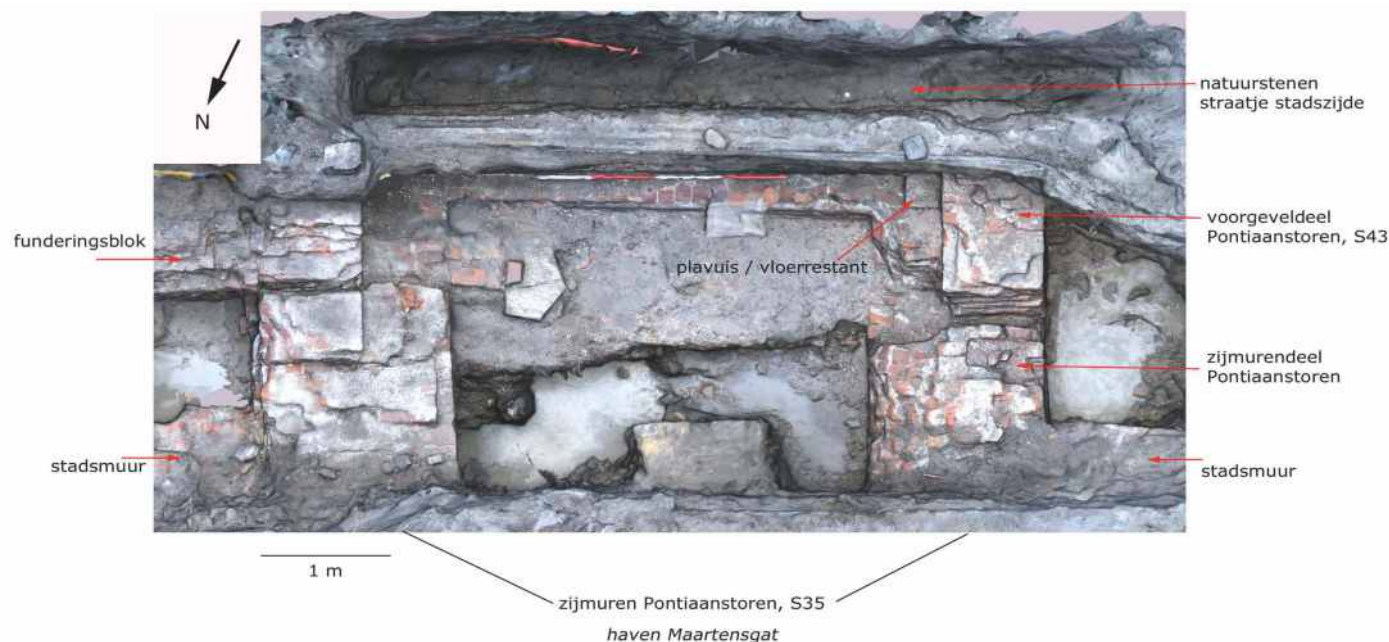
sprake van een trapeziumvormig bouwplan. In de oudste fase had het een lengte van circa 16,7 m met een (binnen)breedte van 4 m aan de westzijde en 2,5 m aan de oostzijde. Van de oudste bouwfase is een restant van een bakstenen vloer vastgesteld. In de tweede bouwfase is het pand vergroot tot een lengte van 18 m en een (binnen) breedte aan de westzijde van 5 m en een breedte van 3 m aan de oostzijde. Aan de westzijde was aan de voorgevel sprake van verschillende fases van maaiveldverharding met bakstenen en dorpels. Hier lag, ter hoogte van de westelijke poort in de stadsmuur, vermoedelijk een verhoging en/of overkapte toegang tot het pand. In een puinkuil en tussen de bestrating zijn 1 fragment roodbakkerend aardewerk met loodglazuur en 3 munten gevonden. De munten zijn een Friese koperen duit uit 1686, een zilveren stuiver uit Zwolle (datering tussen 1591–1692) en een Zwolse koperen duit uit 1617 of 1618. In een inpandige puinkuil lagen voornamelijk majolica wandtegels met afbeeldingen van vogels uit de periode 1620-1650.

Op basis van historische bronnen zou de Dordtse korenmarkt vanaf 1586-1588 ergens aan een haven bij de Grote Kerk gelegen kunnen hebben. Daarbij is in stadsrekeningen sprake van rekeningen voor de bouw van een bordes en loods: "...t maeken van de loots opte Cooremarkt, beginnende aen de voorgaende loots tot den steenen pilaer aen de kerck hem gewesen conform de voorgaende loots.." en "Cooren marct (...) opten opslach ende plaets daer toe gemaect voorde grote kerck."⁴ Een mogelijkheid zou kunnen zijn dat dit de funderingen van de oudste korenbeurs/opslagloods van de stad waren. Het ligt voor de hand dat de korenbeurs gebouwd is op de enige plek waar op deze locatie nog ruimte was, namelijk op de hoek tussen de Oude Haven en Lange Gelderse-kade. Hierover wordt vermeld dat het gebruikt werd als 'opslag' van de stad.

Na de sloop van het Papenbolwerk werd de locatie ingericht als laad- en loskade van de nieuwe haven het Maartensgat. Hierbij kreeg de waterzijde van het restant van de stadsmuur die als kademuur diende, een nieuwe beklamping. Alleen in het meest oostelijke deel, vanaf de hoek Lange Gelderse-kade - Grotekerksplein oostwaarts was sprake van een vrijstaande, geheel nieuwe kademuur. De 17de-eeuwse kademuur had een dikte van circa 60 cm en de fundering bestond uit een laag naaldhouten planken met daaronder lange, aangepunte funderingspalen. De nieuwe kademuur was gezekerd door zware eikenhouten trekankers die door de stadsmuur zijn gelegd en horizontale stutten die rusten in uitgehakte uitsparingen in de fundering van het stadsmuurrestant. Het is onduidelijk of de veronderstelde korenbeurs-/loods op deze locatie gehandhaafd bleef. Dit is wel mogelijk en een aanwijzing hiervoor zou kunnen zijn dat er tussen de

De binnenuimte van de St. Pontiaanstoren gezien in zuidelijke (stadszijde) richting. Hier is de voorgevel met daarin het uitbraakspoor van de ingang te zien. Rechtsachter in de hoek is de enige, natuurstenen plavuís van de vloer te zien. Onder: Bovenaanzicht van het muurwerk van de St. Pontiaanstoren.

(Foto/bewerking: Nipides Bouwhistorie en Visualisaties)

⁴Suggestie van dhr. Sigmond van de Vereniging Oud-Dordrecht.

wandtegels in de inpandige puinkuil ook tegels met paarse mangaanoxidecoratie zaten, die dateren vanaf de tweede helft van de 17de eeuw. Wel is bekend dat er in 1668 elders in de stad een nieuwe korenbeurs is gebouwd.

Vakteam erfgoed gemeente Dordrecht, M.C. Dorst

Hardinxveld-Giessendam | Kanaal van Steenenhoek

In december 2018 heeft ADC ArcheoProjecten een opgraving uitgevoerd op de locatie van een oud stoomgemaal langs het Kanaal van Steenenhoek te Hardinxveld-Giessendam. Het Waterschap Rivierenland is van plan hier een nieuw gemaal te bouwen.

Bij de opgraving zijn meerdere resten van herbouw en verbouw van het gemaal, dat van 1818 tot ongeveer het midden van de 20ste eeuw

Overzichtstekening van de diverse bouwfases.

(Tekening: ADC
ArcheoProjecten)

vrijwel ononderbroken in werking was, gevonden. Het onderzoek leverde een achttal duidelijke bouwkundige elementen op. Het duidelijkst herkenbaar is de fundering van de achtkantige vijzelmolen uit 1819 (1 en 2), met een wateraanvoer (lagere polderniveau) aan de zuidzijde en een afvoer aan de noordzijde (hogere kanaalniveau). Het metselwerk bestaat uit rode en gele handvormstenen.

In de voorwaterloop is een gemetselde klamplaag aanwezig uit een tweede bouwfase (3). De stenen zijn naar boven toe in een gewelf gemetseld. Deze klamplaag bestaat uit een veel gelere, compactere en homogener steen dan de baksteen met duidelijke rood-gele mengstrepen waaruit de voorwaterloop is opgebouwd.

Op een later tijdstip werd de aansluiting van de voorwaterloop op de molen met een gemetseld blok dichtgezet (4); hiervoor werd een duidelijk fabrieksmatige gefabriceerde baksteen gebruikt. Vermoedelijk is deze dichtzetting gebeurd bij de nieuwbouw in 1881 of mogelijk bij het plaatsen van een centrifugaalpomp in 1906.

Een nagenoeg rechthoekige fundering, die deels gebruikmaakt van de fundering van de vijzelmolen, is het restant van de nieuwbouw uit 1881 (5).

Een groot blok metselwerk dat centraal in het voormalige stoomgemaal ligt, is een overblijfsel van een fundering van de stoommachine (6). Het blok heeft een kleine opening met een onbekende functie. Aan de noordkant zit een grote opening - het zogenaamde slakkenhuis van de centrifugaalpomp. In dit gat zat nog een metalen as, vermoedelijk de centrale as van het slakkenhuis. Uit dezelfde bouwfase stamt ook een dichtzetting van de achterwaterloop tegen de achtkant van de molen. Tegen de dichtzetting is het gewelf van de achterwaterloop opnieuw als dunne bekleding opgemetseld. Een voormalig vloerniveau (7 en 8) dat is afgewerkt met vierkante vloertegels in een patroon van rode, blauwe en witte vierkanten, hoort eveneens bij

deze bouwfase. Het geheel werd rond 1987/88 tot aan het maaiveld gesloopt, waarbij een groot deel van het puin in de diverse openingen van de funderingen werd gedeponeed.

ADC ArcheoProjecten, Michael Bot

Hellevoetsluis | Hoofdwachtstraat

Op 7 mei 2019 kwam bij de gemeente Hellevoetsluis de melding binnen dat muurwerk tevoorschijn was gekomen bij het bouwrijp maken van een terrein aan de Hoofdwachtstraat. Door de gemeente is aan Archeologie Rotterdam verzocht de op dat moment zichtbare archeologische resten te documenteren.

Locatie van het plangebied Hoofdwachtstraat in de gemeente Hellevoetsluis op een satellietfoto uit 2013.

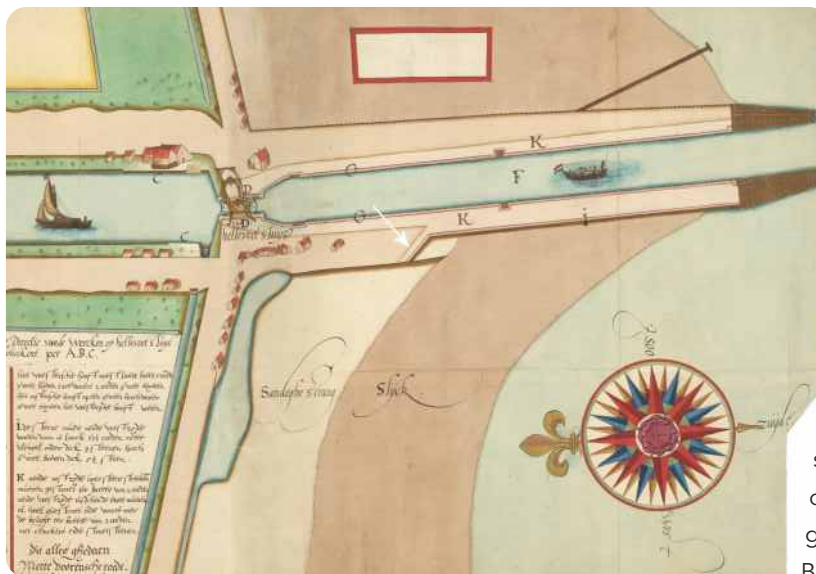

Zuidelijke van de twee brede muren van het havenhoofd bij de waarneming. (Foto: Archeologie Rotterdam)

Op het terrein zijn twee muren bewaard gebleven van respectievelijk 1,25 en 1,05 m breed. De oriëntatie van de twee muren wijkt af van de oriëntatie van de 18de-eeuwse bebouwing op het terrein. Bovendien hebben de muren een aantal gezamenlijke kenmerken. Beide zijn veel breder dan bij 'normale' woonhuizen verwacht mag worden. Daarnaast is de opbouw van de muren opvallend; er is voor de buitenzijde gebruikgemaakt van andere, harder gebakken bakstenen dan voor het metselwerk aan de

binnenkant. Ook is gebruikgemaakt van tras om het metselwerk water- en weersbestendiger te maken. Van belang daarbij is de beschrijving van een muur op de kaart van Leenaert Cornelisz. Koutter uit 1620: "de Steene muer aende Westzyde vanden dam in lanck 63 1/2 roeden mette vleugel onder dick 9 steenen hooch 8 voet. boven dick 5 1/2 steen". Dit alles leidde tot de aanname dat beide muren onderdeel waren van het westelijk havenhoofd: een van de oudste bakstenen bouwwerken van Hellevoetsluis uit het begin van de 17de eeuw.

Uitsnede uit de kaart van Lenaert Cornelisz. Koutter uit 1620. Met een witte pijl is de schuine muur van het havenhoofd aangegeven. (Nationaal Archief)

De genoemde breedte van de muur (5½ steens) komt overeen met de breedte van de noordelijke van de twee. De vleugel is dan het gedeelte van de muur dat schuin op de dam staat. Kan het zijn dat die muur op de kaart uit 1620 staat afgebeeld en dat de zuidelijke van de twee muren

een jongere (herstel- of uitbreidings-) fase is?

Op het moment van de waarneming was een deel van een ronde beerput met een diameter van 1,5 m, die tegen de muur stond, al vergraven.

De bovenste vulling van de put bestond uit zandige klei met veel baksteenpuin. De vondsten hierin zijn over het algemeen ouder zijn dan de vondsten uit de beerlaag daaronder. Het gaat bijvoorbeeld om de (ongemerkte) kop van een kleipijp van het dubbelconische model dat uit de 17de eeuw dateert en een koperen duit uit de stad Utrecht uit

1788. Ook fragmenten van paars beschilderde tegels, roodbakend aardewerk en een fragment steengoed uit Westerwald dateren grofweg in de 17de en 18de eeuw. Zeer waarschijnlijk is met het dichten van de beerput - nadat deze in onbruik was geraakt - materiaal van elders hierin terechtgekomen.

In de originele, maximaal 25 cm dikke beerlaag daaronder zat huishoudelijk afval uit de 19de eeuw, zoals vormen van industrieel vervaardigd witbakkend aardewerk, tabakspijpen, glas, bot, kleine fragmenten papier, een daklei en een sieraad (hanger) van ovaal geslepen melkglas dat oorspronkelijk in een koperen omlijsting heeft gezeten.

Bijzondere vondsten uit de beerput zijn de enkele tientallen fragmenten van lakzegels. Het grootste deel bestaat uit (zeer) kleine fragmenten die na het zeven van een grondmonster uit de beerlaag zijn verzameld. Enkele grotere fragmenten of bijna complete lakzegels zijn tijdens het legen van de beerput met het blote oog herkend. Een deel van de lakzegels draagt het embleem van de Nederlandsche Handel-Maatschappij en vormde de aanleiding tot een beknopt archiefonderzoek. Andere zegels hebben initialen in sierlijke letters, een wapen met vizier-

Lakzegel met het embleem van de Nederlandsche Handel-Maatschappij (links) en lakzegel met initialen in sierlijke letters (rechts). (Foto: Archeologie Rotterdam)

helm en een wapen ingedeeld in vier kwartieren. In de kwartieren staan de Hollandse leeuw met zwaard en pijlenbundel, en de Franse keizerlijke adelaar. Dit zegel met het Rijkswapen van het Koninkrijk Holland dateert tussen 1807 en 1815. Hoewel het Koninkrijk Holland sinds 1805 bestond, keurde Lodewijk Napoleon een wapentekening pas op 20 mei 1807 goed.

De Nederlandsche Handel-Maatschappij (NHM) werd op initiatief van koning Willem I in 1824 opgericht ter bevordering van de Nederlandse handel overzee. Het vormde het begin van een onderneming die ruim een eeuw lang met wisselend succes over de hele wereld activiteiten ontplooidde. Om ter plekke over vertegenwoordigers te kunnen beschikken riep de NHM in binnen- en buitenland agentschappen in het leven. Zo ook in Hellevoetsluis, dat sinds de opening van het Kanaal door Voorne in 1830 een belangrijk knooppunt was geworden in de scheepvaart richting Rotterdam. "Tot waarneming der belangen van de NHM" hield een agent vanaf 1837 alle scheepsbewegingen voor de rede en in het Goereesche Gat nauwgezet in de gaten en rapporteerde hierover wekelijks in twee tot drie brieven aan het hoofdkantoor in Amsterdam. De agent schreef over weersomstandigheden die de scheepvaart belemmerden, maar ook over nieuwtjes die kapiteins

vertelden over hun reis of over de andere schepen van de NHM die ze onderweg hadden gezien. Kortom, de agent verzamelde informatie die van nut zou kunnen zijn voor zijn broodheren.

Tussen 1839 en 1898 beruiste het agentschap Hellevoetsluis van de NHM bij leden van de familie Gallas, die tussen 1813 en 1851, en tussen 1871 en 1882 in een pand aan de Westkade woonden.

Het is dan ook niet verrassend dat er in de beerput achter de woning van de agent lakzegels van de NHM zijn gevonden. Van vrijwel alle brieven in het archief van de NHM zijn de lakzegels verwijderd. Dit gebeurde waarschijnlijk om het opbergen van de stapels correspondentie te vereenvoudigen. Ondanks het uitgebreid bewaard gebleven archief van Pieter Gallas sr. en Pieter Gallas jr. is het helaas niet gelukt een naam te verbinden aan de initialen op één van de lakzegels. In de brieven aan het hoofdkantoor van de maatschappij sprak Gallas de geadresseerden steevast aan met 'Weledele heren'. Van de brieven die vader en zoon ontvingen die ongetwijfeld wél waren ondertekend, is er helaas niet een bewaard gebleven.

*Archeologie Rotterdam (BOOR), Patrick Ploegaert
Streekarchief Voorne-Putten, Bob Benschop*

Katwijk - Katwijk aan den Rijn | Zanderij

Katwijk is onderdeel van een rijke archeologische regio, samen met o.a. Valkenburg, Leiden, Rijnsburg en Oegstgeest, waarvan met name de Romeinse en vroegmiddeleeuwse perioden bijzonder goed zijn onderzocht. Nog altijd vinden belangrijke aanvullingen plaats, zoals met het nu lopende onderzoek op de voormalige marinevliegbasis Valkenburg. Tijdens een zonnige septembermaand is vorig jaar ook weer fanatiek geschept in de duinen van Katwijk. Ditmaal werd een gecombineerde vroegmiddeleeuwse en Romeinse vindplaats onderzocht, waarvan het opgegraven

In dit profiel zijn die oude loopniveaus goed zichtbaar als donkere banen. In deze horizonten zijn zelfs de ploegsporen nog zichtbaar als grillige randen en lichte kluiten. (Foto: ADC ArcheoProjecten)

deel direct grensde aan een eerder onderzochte vindplaats die aan het eind van de jaren '90 van de vorige eeuw is opgegraven. Toen werden een Romeinse nederzetting en een grafveld gevonden, en ook een vroegmiddeleeuwse nederzetting. De verwachtingen waren dan ook hoog gespannen. De twee perioden lagen stratigrafisch boven elkaar. Het Romeinse niveau werd gekenmerkt door een begraven bodemhorizont (een oud maaiveld, waar bomen, planten en gewassen tot compost zijn vergaan en waarop het land werd bewerkt). Nadat de bewoners uit het gebied zijn weggetrokken, heeft de wind vrij spel gehad en is een dikke laag stuifzand op de verlaten erven en akkers gedeponeerd. Later ontwikkelde zich daarboven een tweede bodemhorizont, die samenviel met bewoning uit de Vroege Middeleeuwen. Ook dit niveau werd uiteindelijk weer afgedekt door een laag stuifzand.

Dronefoto van één van de vijf opgravingsputten. Zichtbaar zijn de diverse faseringen in het greppelsysteem.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Bij de opgraving zijn de restanten van twee huisplattegronden gevonden (één Romeins en één vroegmiddeleeuws), enkele Romeinse bijgebouwen en diverse sporen die bij de erfindeling van beide perioden horen. Hierbij moet gedacht worden aan waterputten, kuilen, paalkuilen, stakenrijen (hekwerk) en greppels. In de waterputten werden houten constructies geplaatst, die soms onderling van elkaar verschilden. Zo is er een ronde put gevonden met vlechtwerk tussen paaltjes,

maar ook een vierkante constructie van planken. Opvallend was de vondst van een boomstronk die in de waterput was gegooid. De stronk was wel gekapt, maar het was lastig te bepalen of de boomstronk een functie heeft gehad of

gewoonweg is weggegooid. Onlangs hebben we in Hamont-Achel en Baarle (beide in Vlaanderen) waterputten opgegraven, waarin ook een boomstronk was gedeponeerd. Natuurlijk komen dan tot de verbeelding sprekende theorieën voorbij, zoals offers die zijn gebracht bij het verlaten van de put of het gehele erf, maar vooralsnog worden dit soort fenomenen geïnterpreteerd als

Dronefoto van enkele bijgebouwen uit de Romeinse Tijd.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Boven en onder: restanten van vlecht- en houtwerk in twee waterputten. (Foto's: ADC ArcheoProjecten)

opstapjes bij de waterput. Soms kunnen zaken heel simpel blijken te zijn.

De greppels fungeerden niet alleen als erfafscheiding, maar vervulden ook een belangrijke rol in de waterhuishouding; niet heel anders dan sloten vandaag de dag.

In de twee donkere bodemhorizonten is opvallend veel materiaal gevonden (of in de sporen opvallend weinig, het is maar hoe je het bekijkt). Zo is ruim driekwart van het aardewerk dat is verzameld afkomstig uit deze lagen. Alhoewel we aan het begin staan van de uitwerking van het onderzoek, kunnen er al wel enkele opmerkelijke vondsten worden uitgelicht. Zo werd er veel metaal gevonden in de horizonten: onder andere veel fibulae, maar ook riembeslag, munten, sierstukken, gespen en diverse gebruiksvoorwerpen. Er zaten heel wat bijzondere stukken tussen.

Eén van de topstukken is (waarschijnlijk) een Friese imitatie van een tremis(sis) van Justinianus de Grote. De originele versie werd geslagen tussen 527-565 na Chr. De muntplaats is met een '*' aangegeven en verwijst naar Ravenna. De tekst op de voorzijde leest 'DN IVSTINIANVS PF AVG', wat staat voor DQMINVS NOSTER IVSTIANVS PIVS FELIX AVGVSTVS. De tekst op de keerzijde leest 'VICTORIA AVGVSTORUM'. Helemaal onderin staat 'CONOB'

Detector-amateur Rob de Graaf, die de tremis heeft gevonden. (Foto: ADC ArcheoProjecten)

De (waarschijnlijk) Friese imitatie van een tremis(sis) van Justinianus de Grote. (Foto: ADC ArcheoProjecten)

geschreven. CONOB staat voor CON(STANTINOPEL) OB(RYZUM). Oorspronkelijk begon Constantinopel dit op haar geslagen munten weer te geven, maar uiteindelijk werd deze term door meer muntplaatsen gebruikt, omdat obryzum 'zuiver goud' betekent. CONOB werd aldus een kwaliteitsaanduiding, een teken dat het goud betreft.

Een bracteaat, die als sieraad werd gedragen, maar ook een monetaire functie kan hebben gehad.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Een gelijk-armige fibula met glasparels (of rood almandijn?). Omstreeks 550 na Chr.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Een beugelfibula met halfronde kopplaat, omstreeks 500 na Chr.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

Al deze voorwerpen zullen worden geconserveerd en bekeken door een metaalspecialist. Die zal de vondsten onderzoeken op onder andere materiaal soort, functie, datering en herkomst. Vooral het antwoord op die laatste vraag kan erg interessant zijn. Waar komen de voorwerpen precies vandaan en met wie hebben de bewoners handeldreven om ze te bemachtigen? Zo hebben we bij één fibula het vermoeden dat deze wel eens een relatie kan hebben gehad met het verre India. Uiteindelijk zullen deze fraaie vondsten tentoon worden gesteld voor het publiek.

ADC ArcheoProjecten, Jeroen Loopik

Katwijk – Rijnsburg | Molen De Vlinder

In 2019 is in Rijnsburg in de nieuwbouwwijk De Horn door Parklaan Landschapsarchitecten een Molenplein ingericht ter herinnering aan de korenmolen De Vlinder die ooit aan de Oude Vliet stond op de gemeentegrens tussen Rijnsburg en Oegstgeest. Op het pleintje, met een zitelement dat de contouren van de molen volgt, is een deel van het funda-

Het inmiddels gerealiseerde Molenplein. (Foto: Marcel Eekhout)

Molen De Vlinder op een plakplaatje van de firma 'Tieleman en Dros, conservenfabrieken te Leiden', fabrikanten van de bekende blikgroenten van het merk 'Molen'.

ment van deze molen en haar voorganger zichtbaar gemaakt. Ook ligt er een originele molensteen. Voorafgaand aan de realisatie van het Molenplein zijn de fundamenten van de molen door RAAP blootgelegd en opgetekend. Dit was overigens niet de eerste keer dat er onderzoek naar de molen werd gedaan: al in 2005 ontdekte RAAP de molenplaats, die daarna in 2017 deels is onderzocht door Econsultancy.

Korenmolen De Vlinder is in 1700 gebouwd en in 1935 afgebroken. Het gaat om een stenen grondzeiler, die als korenmolen diende. De fysieke resten van de molen hebben een speciale waarde doordat de wereldberoemde

Het schilderij 'Champs de tulipes en Hollande' van Claude Monet uit 1886. Monet was geïnspireerd door de kleurenpracht van de bollenvelden en bezocht (onder andere) Rijnsburg. In die tijd was het schilderen van bollenvelden hoogst ongewoon. De bonte en wilde kleurencombinaties intrigeerden Monet juist, zoals hij naar eigen zeggen geen dingen schilderde, maar hoe deze dingen omgeven zijn door licht, lucht en schittering. (Musée d'Orsay te Parijs)

impressionistische schilder Claude Monet deze in 1886 twee keer geschilderd heeft. De twee schilderijen hangen nu respectievelijk in het Van Gogh Museum in Amsterdam en in het Musée d'Orsay in Parijs.

In het vlak zijn vier stiepen of teerlingen van een oudere standerdmolen gevonden. Standerdmolens zijn houten molens waarvan de romp of kast rust op, en draaibaar is rond, een houten spil, de zogenaamde 'standerd'.

Sferbeeld van de opgraving. (Foto: RAAP)

De kast rust op een houten onderstel dat zelf weer rust op natuur- of bakstenen massief gemetselde blokken, de teerlingen. Teerlingen worden normaliter in kruisvorm met de korte zijde naar binnen geplaatst. Op deze wijze ontstaat tussen de teerlingen een open ruimte van circa 3,5 m, vrijwel precies de maat die in Rijnsburg werd gevonden. Wat opviel was dat de teerling in het noordoosten duidelijk kleiner is en die in het zuidoosten duidelijk groter is dan de andere twee. De basis van de kleinste teerling bestaat uit laatmiddeleeuwse kloostermoppen die gedateerd

Orthofoto van de molenfundamenten. (Foto: RAAP)

worden in de 13de eeuw en dus hergebruikt zijn. Mogelijk zijn stenen van de abdij van Rijnsburg, die in 1574 werd verwoest, gebruikt. De andere stenen worden

Uitsnede van de 'Kaart van Rijnland' door Floris Balthazar uit 1610. In de rode cirkel de standerdmolen met aanduiding 'coremole'. (Bron: Erfgoed Leiden)

gedateerd in de 17de tot 19de eeuw. Tot dusverre was het bestaan van deze voorganger alleen bekend door een vermelding in een transportakte uit 1584. Ook is de standerdmolen afgebeeld op de kaart van Floris Balthazar en zn. uit 1610.

De datering van de bouw van de molen ligt daarmee vóór 1584. Mogelijk is de standerdmolen eind 17de eeuw door brand verwoest; hiervoor werden in de opgraving summere aanwijzingen gevonden.

De teerlingen van de oude molen bleken opgenomen in de cirkelvormige fundering van de uit 1700 daterende grondzeiler. Hiervan is ongeveer een kwart verdwenen, vermoedelijk bij de sloop in 1935. Wat duidelijk opviel was dat het hele fundament met naar schatting 20 cm helt in zuidoostelijke richting. Dit kan een verzakking zijn als gevolg van een onregelmatigheid in de ondergrond of als gevolg van de overheersende zuidwestenwind. De aard van de vondsten is consistent met de verwachting. Er werd eenvoudig gebruiksaardewerk gevonden, in merendeel daterend uit de 17de en 18de eeuw.

Links een stuk natuursteen van een venster of deur en rechts de maalsteen. (Foto: RAAP)

Aardig was de vondst van een natuurstenen lijst van een deur of kozijn(?) en een fragment van een maalsteen van lavasteen. In een eerder stadium waren al twee maal- of molenstenen op de plaats van de molen gevonden; een kleinere complete van natuursteen en een groot fragment van lavasteen. Dit laatste fragment ligt nu op het Molenplein.

RAAP, Ivar Schute

Katwijk – Valkenburg | RijnlandRoute

Bij de aanleg van de RijnlandRoute vonden archeologen van ADC ArcheoProjecten langs de Tjalmaweg bij Valken-

Opgravingslocatie Weerdkampen met de houten funderingspalen van de Romeinse weg. (Foto: Provincie Zuid-Holland)

burg in 2018 resten van een Romeinse nederzetting, grafveld en weg. De vindplaats is Weerdkampen genoemd, naar het gebied dat op de historische kadastrale minuten van 1825 zo wordt aangeduid. Weerdkampen betekent: "daar waar mensen hebben gewoond". Zeer bijzonder was de vondst van enkele honderden eikenhouten palen die de fundering vormden van een weg uit de 2de eeuw. De houten palen hielden het dijklichaam met daarop de weg

Boven: de eerste inscriptie. Onder: de tweede inscriptie: de letters COH II CR staan voor Cohors II Civium Romanorum, letterlijk vertaald: van het tweede cohort van de Romeinse burgers. (Foto's: Provincie Zuid-Holland)

bij elkaar. Bij nader onderzoek zijn op de palen twee inscripties gevonden, beide met de letters COH II CR. Was de eerste inscriptie die in 2019 werd ontdekt al uniek te noemen, de vondst van een tweede inscriptie begin 2020 maakt het wel heel bijzonder. Beide inscripties zijn met een slagstempel in het eikenhout geslagen.

De inscripties stammen waarschijnlijk uit het jaar 125 na Chr. en laten zien door wie de Romeinse weg - bijna twee millennia geleden - is aangelegd.

De inscriptie COH II CR staat voor Cohors II Civium Romanorum, letterlijk vertaald: van het tweede cohort van de Romeinse burgers. Dit was een gespecialiseerde technische eenheid van het Romeinse leger. Het tweede cohort van de Romeinse burgers bestond uit ongeveer vijfhonderd man en werkte als aannemer voor het uitvoeren van allerlei bouwwerkzaamheden, zoals bijvoorbeeld de winning van natuursteen in de Eifel. Dit cohort beschikte over ruiters en ontving in 89 na Chr. de eretitel 'trouw en loyaal' voor steun aan de keizer.

De eerste inscriptie die gevonden werd, gaf een goede aanwijzing wie de bouwers van de Romeinse weg waren. Deze tweede haalt alle twijfels weg. Tot de vondst van deze inscripties was dat niet bekend. Ook slaven hadden de wegenbouwers kunnen zijn, of de lokale, inheemse bevolking. Die opties zijn van de baan, nu is vastgesteld dat het aanleggen van de weg in handen was van het tweede cohort van de Romeinse burgers.

De opgraving laat zien dat de Romeinse weg is gebouwd volgens een vast, systematisch proces. De palen zijn stuk voor stuk ongeveer even dik en lang en verkregen uit bomen gekapt rond 124 na Chr. De bomen komen mogelijk uit een speciaal kweekbos, waarschijnlijk uit het Duitse Rijnland. De bouwers bestelden het gebundelde hout en lieten het naar de bouwplaats vervoeren. Daar sloegen ze de palen met een heimachine de grond in. Op andere plekken langs de limes is hout uit dezelfde eikenhout-ladingen gebruikt: ook hier is de kapdatum van 124 na Chr. gevonden. De constructie van de Romeinse weg was een bouwproject dat zijn weerga niet kent in de Lage Landen in die tijd. De vondst is een bewijs dat twee millennia geleden al groot-schalige infrastructurele projecten werden uitgevoerd en

centraal werden aangestuurd. De weg, een 'verre voorganger' van de RijnlandRoute - een nieuwe wegverbinding tussen Katwijk, via de A44 en de A4 en Leiden - lag verhoogd in het landschap. De palenvondst strekte zich uit over een lengte van ruim 125 meter langs de huidige Tjalmaweg. Pas in de 19de eeuw zijn weer op vergelijkbare grote schaal wegen aangelegd. De weg werd vermoedelijk in opdracht van keizer Hadrianus, die in dezelfde tijd een muur liet bouwen in Noord-Engeland, aangelegd. De provincie Zuid-Holland laat op het moment alle (ruim 480) opgegraven palen gedetailleerd onderzoeken. De archeologen van ADC ArcheoProjecten, BIAX en vele vrijwilligers kijken naar kasporen, tellen jaarringen, stellen de houtsoort vast, reconstrueren hoe de palen werden gemaakt en onderzoeken waar de gebruikte bomen vandaan kwamen. Zodra specialistisch onderzoek beschikbaar komt, berichten wij hier verder over. Het onderzoeksrapport wordt in 2021 verwacht.

Als de inscripties en andere bijzondere vondsten bij De Weerdkampen geconserveerd zijn, worden ze permanent tentoongesteld in het informatiecentrum RijnlandRoute en in het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden.

Provincie Zuid-Holland, Willemijn Rozemuller

Leiden | Kop van Leeuwenhoek – Kavel 2

De locatie van Leeuwenhoek – Kavel 2 ligt direct ten zuidoosten van de nederzetting Kop van Leeuwenhoek, die door Archol en de Universiteit Leiden is opgegraven in 2018. Het onderzoek leverde toen het beeld op van een nederzetting, bestaande uit omgreppelde erven met diverse plattegronden van huizen en bijgebouwen uit de Volle Middeleeuwen. Ook zijn bij de opgraving in 2018 onverwacht twee Merovingische graven gevonden, een bijzondere vondst in de regio.

Bij de opgraving op Kavel 2 in het najaar van 2019 zijn

resten uit circa 950-1250 na Chr. gevonden, waaronder sporen van een omgreppeld erf, dat goed aansluit op het greppelstelsel uit 2018. De sporen wijzen duidelijk op een zuidoostelijk vervolg van de nederzetting.

Anders dan in 2018 zijn binnen de omgreppeling geen paalsporen van een bijgebouw of huis gevonden. Een dergelijke structuur lijkt echter wel af te leiden uit het rechthoekige patroon van vierkante kuilen rondom de verwachte huisplaats. Vermoedelijk heeft hier een gebouw gestaan dat niet op ingegraven palen, maar op

grondbalken en/of stiepen was gefundeerd. Zo'n soort vakwerkconstructie is bekend van andere volmiddeleeuwse vindplaatsen in West-Nederland, zoals in de Delftse regio.¹ Het aardewerk uit de diverse erfsporen doet vermoeden dat het hier gaat om één van de jongere structuren van de nederzetting, die vermoedelijk behoort tot de eindfase van de bewoning binnen het plangebied.

De kuilen rondom de vermoede structuur zijn uniform, namelijk rechthoekig in zowel vlak als doorsnede. De kuilen hebben secundair als afvalkuil gediend. De primaire functie was niet te achterhalen. Dit geldt wel voor een kuil in de

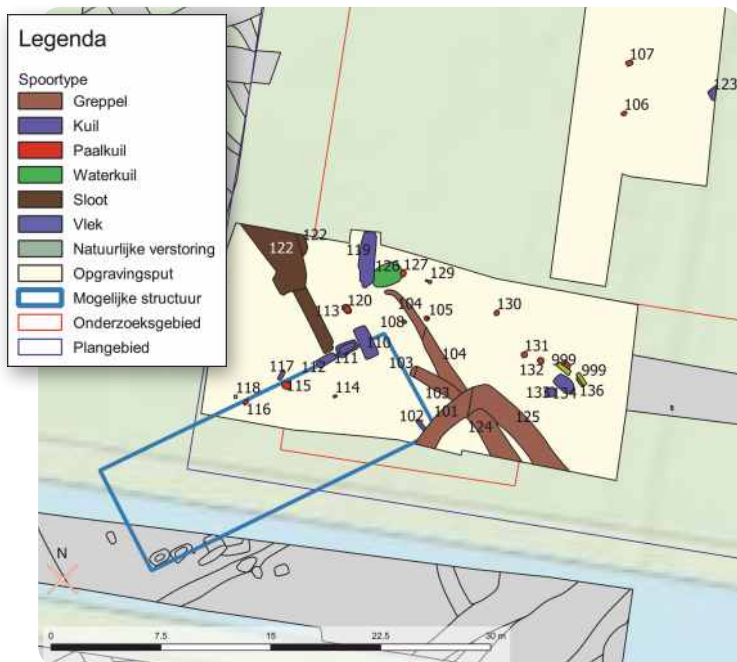
noordwesthoek van het erf. De relatief grote diepte en de resten van wilde planten, waaronder scherpe boterbloem (*Ranunculus acris*) en waterranonkel (*Ranunculus batrachium*-type), wijzen hier op een gebruik als water- of drenkkuil.

Doorsnede van de water- of drenkkuil. (Foto: Archol)

Locatie van de opgraving op Kavel 2 (rode kader) direct ten zuidoosten van de in 2018 opgegraven middeleeuwse nederzetting (grijs). (Tekening: Archol)

Overzicht van de erfsporen van Kavel 2 met de ligging van het vermoede gebouw (blauw kader). (Tekening: Archol)

Een van de meest complete objecten van de opgraving: een bolle bakpan met een korte holle steel, type r-bak-40, afkomstig uit een kuil op het middeleeuwse erf van Kavel 2. (Foto: M.E. Hemminga, Archol)

Botanisch onderzoek van enkele kuilen heeft ook resten van diverse cultuurgewassen die goed binnen het middeleeuwse voedselspectrum passen aangetoond: rogge, broodtarwe, mogelijk gecultiveerde haver en vooral gerst. In aanvulling op de cultuurgewassen van de akkers zijn er aanwijzingen voor de verbouw van erwten en knopherik in (moes)tuinen. Behalve consumptie zijn er ook aanwijzingen voor vlas- en wellicht hennepverwerking.

Bij het proefsleuvenonderzoek voorafgaand aan de opgraving van Kavel 2 is in een geul die ten oosten van de middeleeuwse nederzetting stroomde, ook een verspoelde

¹ Zie bijvoorbeeld het omgreppelde erf van vindplaats VOPO006 in de Voordijkshoornsepolder (Bult 2011, 49-57). Hier was het huis enkel af te leiden uit de twee flankerende druggoten.

menselijke kaak uit de Merovingische Tijd gevonden.² Deze vondst wijst mogelijk op een grotere omvang van de Merovingische begraafplaats die gevonden is in 2018. Bij de opgraving van Kavel 2 zijn echter geen nieuwe graven of andere sporen uit de Merovingische periode gevonden.

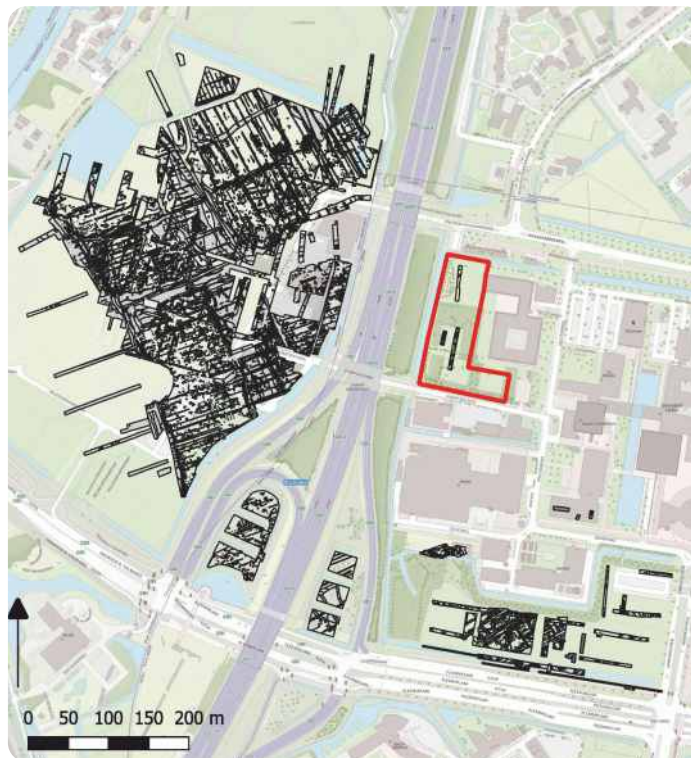
Archol, Sjoerd Beuger

Leiden | Snellius-terrein (westflank)

De regio Leiden /Oegstgeest was een druk bewoond en welvarend gebied in de Vroege Middeleeuwen. Dankzij opgravingen van de Universiteit Leiden vanaf 2009 is de Merovingische nederzetting Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest, direct ten westen van rijksweg A44, welbekend. Met de ontdekking van vele huisplattegronden, geulen met aanlegsteigers en bijzondere objecten, zoals de bronzen schaal van Oegstgeest, is vast komen te staan dat hier in de Merovingische Tijd een belangrijke handelsplaats moet hebben gelegen. Een van de vragen die nog niet zijn beantwoord, gaat om de oostelijke begrenzing van de nederzetting: strekt die zich ook ten oosten van de A44 uit?

Bij diverse proefsleuvenonderzoeken direct ten oosten van de A44 is de afgelopen tijd naarstig naar een oostelijk vervolg van de Merovingische nederzetting gezocht, echter zonder resultaat. Hier kwam in het najaar van 2019 eindelijk verandering in. Bij archeologisch proefsleuvenonderzoek aan de westflank van het Snellius-gebouw in het Bio Science Park zijn sporen uit de Merovingische periode gevonden.

In de drie proefsleuven is een concentratie van kuilen, paal-sporen en vondstmateriaal uit de 5de tot en met de 8ste eeuw gevonden. Delen van de proefsleuven waren recent

Overzicht van onderzoeken aan de rand van Leiden en Oegstgeest met het Snellius-onderzoek (rood kader) en de grote vindplaats Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest ten westen hiervan. De vindplaatsen worden gescheiden door rijksweg A44. (Tekening: Archol)

verstoord, vermoedelijk bij de ontwikkeling van het Snellius-terrein; maar tussen de verstoringen door bleken de sporen goed geconserveerd. Mogelijk gaat in het sporencluster een structuur schuil, waarbij gedacht kan worden aan een Merovingische huisplattegrond of bijgebouw. Het lijkt erop dat de vindplaats direct te koppelen is aan Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest. Mogelijk loopt de nederzetting verder naar het oosten door dan gedacht, of is er sprake van sporen van activiteiten in de periferie van

de nederzetting. De vindplaats neemt een sleutelpositie in binnen het onderzoek naar de spreiding van de bewoning vanuit het westelijke Oegstgeest-Nieuw Rhijngeest naar de plangebieden ten oosten van de A44: hopelijk levert toekomstig onderzoek antwoord op alle openstaande vragen.

Archol, Sjoerd Beuger

Leiden en Wassenaar | RijnlandRoute, knooppunt Ommedijk

In 2017 heeft IDDS Archeologie archeologisch onderzoek gedaan voorafgaand aan de aanleg van knooppunt Ommedijk, onderdeel van de RijnlandRoute. Het knooppunt ligt op de grens van de gemeentes Leiden en Wassenaar. Eén van de meest bijzondere vondsten uit het onderzoek is een houten hamer, die werd gevonden in een geulvulling. De hamer is circa 30 x 6 cm en is gevonden samen met aardewerk uit de Midden of Late IJzertijd. De vorm doet denken aan een hamerbijl, al heeft deze houten variant platte kopse kanten en is deze ook opvallend veel groter dan zijn stenen tegenhangers. De hamer is gemaakt van hout dat behoort tot de Maloideae (*Pomoideae*) familie. Tot deze familie behoren onder andere de appel, peer, meidoorn en lijsterbes. Het hout lijkt het meest op dat van de lijsterbes, maar dit is niet met zekerheid te zeggen. Lijsterbes is een fijne, harde, dichte houtsoort die goed bewerkbaar is zonder te splijten.

Onderaanzicht van de houten hamer. (Foto: IDDS Archeologie)

² Baas 2019. De in dit rapport vermoede Merovingische ouderdom van de menselijke kaak is in 2020 bevestigd door 14C-onderzoek (Poznan -lab.nr. Poz-122290 met datering 1460 ± 30 BP). Na kalibratie leverde dit een ouderdom op van 553- 648 kal. na Chr. (95,4% zekerheid).

Zijaanzicht van de houten hamer. (Schaalverdeling in centimeters). De hamer is met een stereomicroscoop geanalyseerd op sporen van fabricage en gebruik, waarbij gebruik is gemaakt van de referentiecollectie voor gebruikssporenanalyse van het Laboratorium voor Materiële Cultuur Studies van de Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie. (Foto: IDDS Archeologie)

Stichting LAB (A. Verbaas en D. Pomstra) heeft een gebruikssporenanalyse uitgevoerd op de houten hamer. Op basis van de gebruikssporenanalyse kan worden geconcludeerd dat de hamer waarschijnlijk is gemaakt door een vaardige houtbewerker die niet uitzonderlijk veel aandacht besteedde aan het maken van deze hamer. De hamer is vermoedelijk eerst met een bijl vormgegeven en daarna duidelijk met een mes afgewerkt. Het gat is gemaakt met een guts. De hamer is gebruikt, maar niet heel intensief. Hoewel het voor houten voorwerpen zelden mogelijk is exact te zeggen hoe deze zijn gebruikt, is wel duidelijk dat deze hamer in contact is geweest met hout. Hierbij is er hard geslagen op vers hout, of minder hard op droog hout. Activiteiten waar we daarbij aan kunnen denken zijn bijvoorbeeld het in de grond slaan van verse houten staken, het bekloppen van vezels, het gebruik als hamer bij het gutsen en het fijnmaken van zachte vezelige materialen, zoals lindebast voor touw of brandnetels voor touw of neteldoek.

IDDS Archeologie, S. Moerman

Maassluis | Weverskade 118

Van 27 augustus tot 5 september 2019 heeft archeologisch onderzoeksbureau IDDS Archeologie onderzoek gedaan aan de Weverskade 118 in Maassluis, gemeente Maassluis. Op het perceel stond een historische boerderij die voorafgaand aan het onderzoek bovengronds is gesloopt. De vroegste weergave van bebouwing op het perceel waar het voormalige boerderijcomplex Weverskade 118 ligt, dateert uit 1654. In dat jaar vervaardigde Pieter Florisz van der Sallem: de Caerte [...] vande vaert ofte Sloot mette Caede die gemaect wert Langens den Delflantssen Maesdijck, beginnende vande Spartelwecht tot Aen Maessluys. De weergave van de bebouwing is zeer schematisch, maar het aantal opstallen op het erf zal waarheidsgetrouw zijn. Het erf wordt dan aan weerszijden begrensd door een poldersloot en het erf stond, afgaande op de kaart, in directe verbinding met het water langs de Weverskade.

Detail Weverskade 118 op de kaart van Pieter Florisz van der Sallem (1654). (Foto: IDDS Archeologie)

De 17de-eeuwse boerderij kan geduid worden als Hallenhuiskoerderij. Karakteristiek voor dit type is dat het woonhuis en het bedrijfsgedeelte even breed zijn, in elkaars verlengde liggen en onder hetzelfde dak zijn geplaatst. Een brandmuur scheidde het woon- en bedrijfsgedeelte. Dit boerderijtype komt in heel Nederland veel voor, uiteraard met regionale verschillen in uitvoering en ontwikkeling.

Een kenmerkende ontwikkeling in Zuid-Holland is de toevoeging van een stenen kamer, doorgaans aan de koele noordzijde van het woonhuis (Hekker 1986, Scheffer en Van Lit 2007, Salman en Van Dam 2015). Deze uitbreidingen komen voor vanaf de 16de eeuw. De reden voor de bouw van de stenen kamers hield verband met de groei van de steden en als gevolg daarvan de stijgende vraag naar melk en zuivelproducten. Hierdoor ontstond de behoefte aan een koele opslagplaats. De stenen kamer was een bakstenen toevoeging aan de doorgaans nog in hout opgetrokken boerderijen, en bestond uit een halfverdiepte kelder met een opkamer daarboven. De kelder vormde de uiteraad koele opslag, de opkamer had een woonfunctie, maar werd ook gebruikt voor opslag van kazen.

Door de grotere vraag naar zuivel werden boeren welvarender en konden zij hun houten boerderijen laten herbouwen in steen. Doorgaans was als eerste het woonhuis aan de beurt, later gevolgd door de stal. Niet zelden werd de stal ook vergroot bij zo'n herbouw, waarbij ook de inrichting van de stal werd gewijzigd. In plaats van een potstal, waarbij de koeien op een laag plaggen stonden, werd een grupstal gebouwd. Hier stonden de koeien op een verhoging, met de koppen naar het midden van de stal. Achter de koeien liep de mestgoot.

Op basis van de oudste kadastrale kaart, die tussen 1811 en 1832 werd vervaardigd, kan verondersteld worden dat het boerderijcomplex aan de Weverskade 118 ook zo'n

ontwikkeling heeft doorgemaakt. De kleine uitstulping aan de noordzijde van het woonhuis kan als stenen kamer geduid worden. Deze kaart maakt verder duidelijk dat de stal in noordelijke richting werd uitgebreid, waardoor de L-vormige plattegrond ontstond die kenmerkend is voor de boerderijen in Maasland vanaf de 18de eeuw. Boerderijen met een dergelijke L-vormige plattegrond worden ook wel krukhuisen genoemd, omdat de vorm doet denken aan een deurkruk. Het rechthoekige volume ten oosten van het hoofdgebouw was het zomerhuis waar de boerenfamilie in de belangrijke, en drukke, zomermaanden verbleef. Dergelijke zomerhuizen waren een vast onderdeel van het boeren erf in deze regio. De indeling van het gebouw bestond uit een woonkeuken, met waterfornuis, en een stalgedeelte voor het jongvee. De uitstulping die op de kaart van 1811-1832 aan de noordzijde zichtbaar is, is vermoedelijk het karnhuis: een belangrijke ontwikkeling voor het agrarische bedrijf die rond het begin van de 18de

Door middel van goten (op de voorgrond) werd water onder de vloer door geleid. Door dit systeem bleef de ruimte koel. (Foto: IDDS Archeologie)

eeuw opgang maakte, en waarmee het verwerken van melk tot boter werd vergemakkelijkt. Van de historische bebouwing die recentelijk werd gesloopt, werden de bakstenen funderingen van bouwmuren, binnenmuren en brandmuren gevonden, naast bakstenen ondervloeren, plavuizenvloeren, trappen en putten. Ook de bakstenen fundering van de 18de-eeuwse karnmolen kwam bij het archeologisch onderzoek tevoorschijn. De funderingen hoorden bij de oudste fase van de boerderij, het zomerhuis en de stal die in de 19de eeuw langs de Weverskade werden opgetrokken. De funderingen van de oudste fase van de boerderij is opgetrokken van handvormstenen. Voor de stal en de aanpassing van de kelder werden machinaal vervaardigde bakstenen gebruikt. In het zomerhuis werd voor enkele latere wijzingen kalkzandsteen gebruikt. Een opvallende vondst is een soort koelsysteem in de vloer van de ruimte waar de melk werd opgeslagen. Op dit moment wordt hier nog nader onderzoek naar gedaan, omdat dit (nog) niet bekend is uit andere bronnen.

IDDS Archeologie, Y. Meijer

Midden-Delfland - Den Hoorn | Harnaschpolder vindplaats 7-8

In juni 2019 is door ADC ArcheoProjecten een opgraving uitgevoerd in opdracht van het Bedrijvenschap Harnasch-Polder ter hoogte van de Harnaskade 16 en 18 te Den Hoorn. Bij dit onderzoek zijn de randzone van een Romeinse nederzetting en de kern van een vindplaats uit de Nieuwe Tijd onderzocht. Van beide vindplaatsen was een groot deel al in 2008 door Archeologie Delft opgegraven. Ook was een groot deel van het plangebied door de sloop van de bebouwing verstoord. Tussen deze verstoringen zijn delen van de beide vindplaatsen gevonden. De Romeinse vindplaats bestond voornamelijk uit kavel-

greppels en een waterput. In de waterput zijn fragmenten van diverse potten en bijzondere stukken van een ovenwand gevonden. In 2008 zijn er ook grote delen van een ovenwand, die gedumpt was in een kavelgreppel, gevonden. Nadere uitwerking en vergelijking zal moeten uitwijzen of deze fragmenten deel uitmaken van dezelfde oven en of de stukken qua datering overeenkomen.

Potten en een stuk ovenwand uit de waterput.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

De vindplaats uit de Nieuwe Tijd bestaat uit een grote hoeveelheid greppels, een aantal (afval)kuilen, paalkuilen en drie dierbegravingen. Deze vindplaats ligt aan de wetering in de buurt van diverse andere vindplaatsen uit dezelfde periode. Met name de greppels zijn aan die van het eerder opgegraven deel van de nederzettingen te koppelen. Bij het onderzoek in 2008 zijn ook al enkele dierbegravingen gevonden.

Interessant zijn ook de resten van de kulk. Deze watergang is haaks op de wetering gegraven en had een houten beschoeiing. De kulk staat op de kaart van Cruquius uit 1712, maar wanneer deze exact is aangelegd, is onbekend. Hopelijk kan nader onderzoek naar het vondstmateriaal uit

Een dierbegraafing uit de Nieuwe Tijd.

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

de kulk en de andere sporen van de vindplaats deze beter dateren. Sporen van de huisplaats die aan deze kulk lag zijn niet gevonden. Mogelijk heeft ook hier, net zoals elders in de omgeving, een woning op een terp gestaan.

Randscherf van een bord met de datering 1739(?).

(Foto: ADC ArcheoProjecten)

De resultaten van de opgraving zullen in samenwerking met Archeologie Delft worden uitgewerkt, zodat zowel de

gegevens van de opgraving uit 2008 als die uit 2019 samen in een rapport gepubliceerd kunnen worden.

ADC ArcheoProjecten, R.C.A. Geerts

Rijswijk | Rijswijk Buiten-'t Haantje

Sinds 2010 wordt in het zuidelijk deel van de gemeente Rijswijk een nieuwe woonwijk ontwikkeld, RijswijkBuiten. In deze woonwijk worden ruim 3500 woningen gebouwd, bedrijventerreinen aangelegd en voorzieningen zoals een school gerealiseerd. Vooruitlopend op de woningbouw vindt archeologisch onderzoek plaats. In eerdere kronieken is hierover al geschreven. De tot dusver gevonden archeologische resten dateren uit de Romeinse Tijd, de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

In het deelgebied 't Haantje werd in 2019 een nederzettingsterrein uit de Romeinse Tijd opgegraven. De nederzetting werd al veel eerder gevonden, namelijk in 1985 toen amateur-archeologen scherven aardewerk vonden bij

de uitbreiding van het Wilhelminapark en een volkstuinencomplex. Voor de huidige woningbouwplannen moest het volkstuinencomplex nu wijken. Na ontruiming van dat complex volgde in 2018 een proefsleuvenonderzoek waarmee aan drie zijden de grens van het nederzettingsterrein kon worden vastgesteld. Alleen aan de noordzijde was dat niet mogelijk, omdat hier het Wilhelminapark ligt. Toch is daar wel iets bekend over de voortzetting van de nederzetting. Net binnen het Wilhelminapark was in 2018 (Koot 2019) al een kleine opgraving uitgevoerd, gevolgd door een tweede kleine opgraving in 2019. Dat laatste onderzoek vond plaats in opdracht van Gasunie. Bij deze onderzoeken werden greppels en paalgaten gevonden, die wijzen op de voortzetting van het nederzettingsterrein 't Haantje in noordelijke richting.

Opgraving van de nederzetting uit de Romeinse Tijd. Op de achtergrond de spoorbaan Rotterdam-Den Haag.

(Foto: gemeente Rijswijk/Archeologie)

Een waterkuil, Romeinse Tijd.

(Foto: Gemeente Rijswijk/Archeologie)

Het nederzettingsgebied is aan de zuidzijde ongeveer 58 m breed in oost-west richting, en minimaal 85 m in noord-zuidrichting, met inbegrip van het nederzettingsterrein dat binnen het Wilhelminapark ligt. Door grondbewerking in latere tijden is de bewoningslaag opgenomen in de bouwvoor. Hierdoor zijn alleen de dieper reikende bewoningsporen nog in de ondergrond aanwezig.

De nederzetting wordt omgeven door een stelsel van greppels. Binnen het nederzettingsterrein liggen verschillende kleine en smalle greppels, die wellicht de begrenzing waren van moestuinen en (graan-)opslagplekken.

Bronzen ring met een gem, gerestaureerd.

(Foto: O. Holthausen)

Enkele grote waterkuilen zorgden voor het drinkwater. Er is mogelijk één huisplaats gevonden. De greppels behoorden tot verschillende fasen. Aan de zuidzijde van de nederzetting werd op twee plaatsen een graf gevonden: een crematiegraf en een inhumatiegraf. Het inhumatiegraf was geheel verstoord, waarschijnlijk doordat het terrein in de afgelopen decennia als volkstuinencomplex was gebruikt. Het aardewerk bestaat uit zowel handgevormd als geïmporteerd aardewerk uit de 2de-3de eeuw. Een bijzondere vondst, namelijk een vingerring (koperlegering), kwam uit de vulling van een van de greppels rond het nederzettingsterrein. In de ring was een blauwe gem van glas gezet, met daarin gegraveerd een zittend mensfiguur (een god) op een stoel.

De nederzetting van 't Haantje ligt ongeveer 1 kilometer ten zuidoosten van 'Rijswijk – de Bult'. Deze grote nederzetting werd in 1967-1969 opgegraven (Bloemers 1978). De kern bestond in de 3de eeuw na Chr. uit meerdere huisplaatsen. Op één daarvan stond een deels in steen opgetrokken gebouw, de zogeheten 'villa van Rijswijk'. Ook dichterbij, zo'n 300 meter naar het noorden, ligt een nederzettingsterrein; Wilhelminapark-Keerlus' (Bloemers 1985). Deze locatie is deels onderzocht en omvat minimaal 1 huisplaats. Het onderzoek van de nederzettingen en het eromheen gelegen gebied is onderdeel van de studie naar het platteland in de omgeving van de stad Forum Hadriani (bij Voorburg). Deze stad lag op slechts enkele kilometers afstand van 't Haantje. Buiten de nederzettingen zijn op verschillende plaatsen verkavelingsgreppels gevonden, die deel uitmaken van een grootschalig, regionaal verkavelingssysteem. Dit systeem is zowel in de deelgebieden 't Haantje als het er ten westen van gelegen Sion gevonden. De erfgreppels van de nederzetting 't Haantje maken deel uit van dit systeem. Het valt op dat naar het oosten toe, in deelgebied 'Pasgeld West', tot dusver bij het proef-

sleuvenonderzoek (begonnen in 2019) slechts één greppel van het systeem is gevonden. Op dit moment ontbreekt hiervoor een verklaring.

Gemeente Rijswijk/taakveld Archeologie, J.M. Koot

Wassenaar | Zijdeweg 54/56

Vanwege de uitbreiding van het dierenasiel van Stichting Nationale Dierenzorg in Wassenaar heeft RAAP in het voorjaar van 2019 drie proefsleuven gegraven aan de Zijdeweg 54/56. Het dierenasiel is al sinds de jaren '40 gevestigd op het terrein van een monumentale boerderij met woonhuis, die dateert uit het eind van de 17de eeuw (rijksmonumentnr. 38405). Deze boerderij, 'Welgelegen', is evenals vele andere – al dan niet tot buitenplaats doorontwikkelde, eeuwenoude – erven ooit aangelegd op de strandwal waarop nu de N44 ligt.

Eén proefsleuf is 10 m ten westen van het nog bestaande boerderijgebouw aangelegd ('deelgebied 1'), op een perceel dat – op basis van de kaart van Cruquius uit 1712 – in ieder geval sinds de 18de eeuw in gebruik is geweest als boomgaard. Het duinzand ligt hier relatief ondiep (circa 50 cm onder het maaiveld; 0,3 m beneden N.A.P.) en is afgedekt met een dunne ophogingslaag. De twee andere proefsleuven zijn circa 60 m naar het zuidoosten aangelegd, op de flank van de strandwal ('deelgebied 2'). Hier ligt de top van het duinzand een heel stuk lager, namelijk op 0,8 tot 1,2 m onder N.A.P. Het maaiveld ligt vandaag de dag echter in beide gebieden ongeveer even hoog (0,2 m boven N.A.P.), als gevolg van de aanleg van een dik ophoogpakket op de flank van de strandwal. Dit ophoogpakket doet in sommige opzichten denken aan een esdek, zoals we die kennen van de zandgronden van onder andere Drenthe, de Veluwe en Overijssel. Zo is het pakket veel homogener, compacter en humeuzer dan dat in deelgebied 1, bevat het relatief veel vondstmateriaal, en is in de

Impressie van het veldwerk in deelgebied 1. Achter de proefsleuf is de boerderij 'Welgelegen' zichtbaar, gebouwd aan het eind van de 17de eeuw. (Foto: RAAP)

top van het duinzand onder dit ophoogpakket enige mate van uitspoeling en inspoeling van ijzer en humus te zien - geen 'klassieke' podzolbodern, maar een minder ontwikkelde variant hierop.

In deelgebied 1 is een enkele scherf uit de 16de of 17de eeuw gevonden (meestal in een context met jonger materiaal), en in een kuil met 17de-/19de-eeuws aardewerk lag één sterk verweerde scherf handgevoemd aardewerk uit de IJzertijd of Romeinse Tijd. De overgrote meerderheid van

de sporen en vondsten in deelgebied 1 dateert echter uit de 18de en 19de eeuw. Opvallend is dat, ondanks dat het perceel in deze periode als boomgaard werd gebruikt, de sporendichtheid erg hoog is en veel sporen dierlijk botmateriaal bevatten. In de meeste gevallen gaat het om losse botten (afval/etensresten), maar ook lag in een grote kuil het karkas van een volwassen rund, in anatomisch verband maar zonder schedel en poten. Misschien is bij het slachtproces besloten om het karkas niet verder op te delen,

Deel van een skelet (wervels en ribben) van een volwassen rund; deelgebied 1. (Foto: RAAP)

bijvoorbeeld vanwege bederf. Hoe dan ook is duidelijk dat de boomgaard ook voor andere doeleinden werd gebruikt dan alleen voor het kweken van fruit en/of het onderhouden van een siertuin.

De vondsten en grondsporen uit deelgebied 2 zijn ouder dan die in deelgebied 1. Vermoedelijk is men ergens rond het begin van de 17de eeuw gestart met het ophogen van het terrein. De greppels en de enkele kuilen en paalkuilen onder het pakket bevatten vondstmateriaal uit de 14de tot en met de vroege 17de eeuw. Uit één van de greppels

Koperen duit uit Zutphen met opschrift 'ZUTPHANIENSIS', geslagen in 1604 of 1605. (Foto: RAAP)

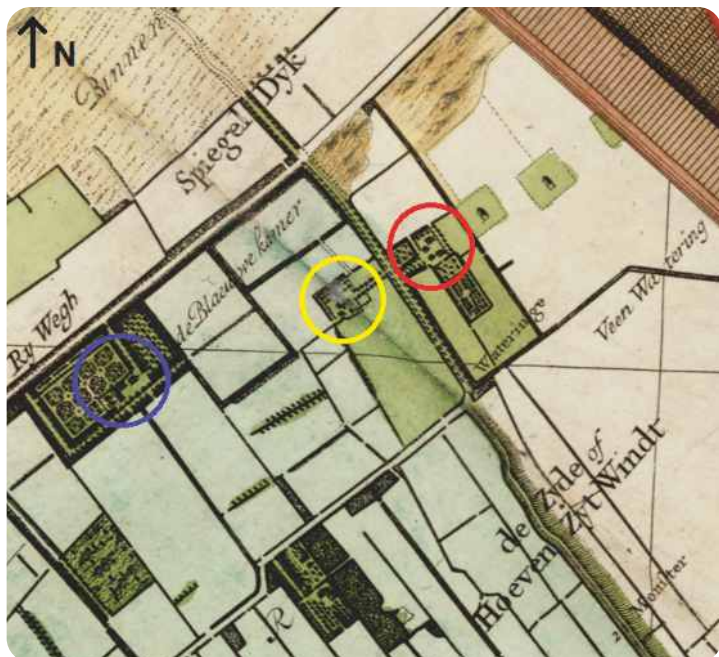
kwam een vrij zeldzame duit met het opschrift 'Zutphanien-sis', die moet zijn geslagen in 1604 of 1605.

Een andere tot de verbeelding sprekende vondst, die aan de onderkant van het ophoogpakket lag, is een wandscherf van een 16de-eeuwse steengoed kan uit Raeren, waarop een spreukband is aangebracht. Hoewel de spreukband op de scherf van de Zijdedweg niet compleet is (er staat: ...CWHTGOT...), moet de oorspronkelijke tekst als volgt hebben geluid: "DRINC WHT GOT NIT FERGEST", wat zoveel betekent als "Drink, maar vergeet God niet".

Wandscherf van een 16de-eeuwse steengoed kan uit Raeren met een deel van de spreukband 'DRINC WHT GOT NIT FERGEST'. (Foto: RAAP)

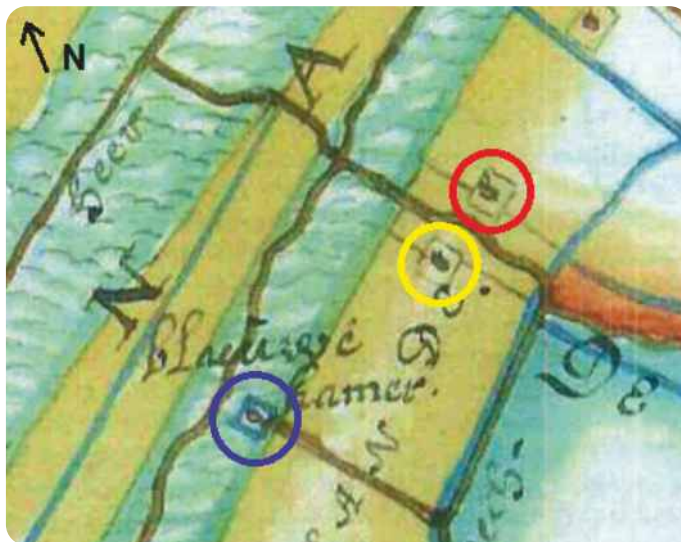

De vroeg 17de-eeuwse (en oudere) resten uit deelgebied 2 dateren van vóór de bouw van de huidige boerderij en moeten dus bij een voorganger hebben behoord. Dat blijkt ook uit historisch kaartmateriaal, door de 'Prins Maurits-kaart van Rijnland en omliggend gebied' uit 1614 te vergelijken met de eerdergenoemde kaart van Cruquius uit 1712.

Uitsnede uit de kaart 't Hoogheemraedschap van Delflant (Cruquius, 1712) met boerderij Welgelegen rood omcirkeld, boerderij Hoogwerf in geel en hofstede De Blauwe Kamer in blauw.

Onder andere aan de hand van de ligging van de al in de 15de eeuw aangelegde hofstede De Blauwe Kamer (blauwe cirkel) en de Landscheidingsweg is af te leiden dat er ook aan het begin van de 17de eeuw al twee boerderijen aan weerszijden van de Landscheidingsweg lagen, op de plaats van respectievelijk het latere Hoogwerf (rijksmonu-

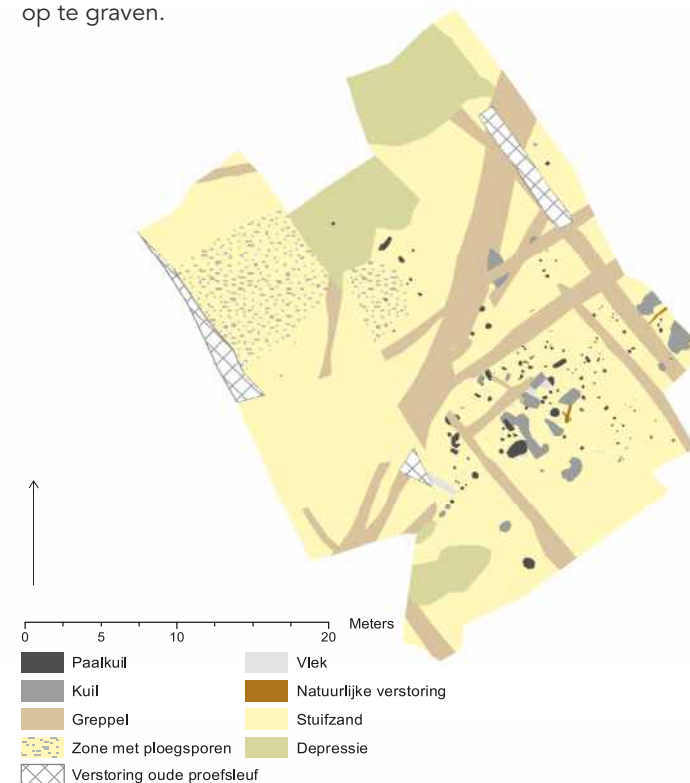
Uitsnede uit de 'Prins Maurits kaart van Rijnland en omliggend gebied' (Floris Balthasar en Balthasar Florisz. van Berckenrode, 1614). Op de plaats van de latere boerderij Welgelegen is al een erf zichtbaar.

mentnummer 18139; gele cirkel) en het latere Welgelegen (rode cirkel). Of de voorganger van Welgelegen al een middeleeuwse oorsprong heeft, is niet zeker. Het is ook mogelijk dat de 14de- en 15de-eeuwse scherven 'ruis' zijn van rondom de locatie gelegen andere erven die een middeleeuwse oorsprong hebben. Ook de exacte ligging van de voorganger is nog onbekend. Het kwam vaak voor dat een nieuw gebouw op de plaats van het vorige werd gebouwd, maar de aanwezigheid van paalkuilen en kuilen in deelgebied 2 kan ook betekenen dat de oudere boerderij wat meer naar het zuidoosten lag en dat men - bijvoorbeeld vanwege de stijgende grondwaterspiegel - ervoor heeft gekozen om de nieuwe boerderij hoger op de strandwal aan te leggen en de oude locatie op te hogen voor gebruik als akker- en later weidegrond.

RAAP, Helle Molthof

Westland – Monster | Molenslag

Eind 2018 is er naar aanleiding van een melding wederom een veldkartering in combinatie met een boor- en proefsleuvenonderzoek uitgevoerd op een deel van het voormalig campingterrein Molenslag bij Monster (zie kroniek 2017). In een stuifkuil in het noordoostelijk deel van het terrein en op circa 50 m afstand van een in 2016 aangetroffen vindplaats uit de Midden-IJzertijd zijn in de proefsleuven bewoningssporen uit de Late IJzertijd gevonden. De sporen in de stuifkuil werden door winderosie bedreigd en daarom is besloten deze vindplaats begin februari 2019 op te graven.

Allesporenkaart van de vindplaats uit de Late IJzertijd.

(Kaart: Archeologie Delft)

Sfeerimpressie van de opgraving met op de achtergrond de duinenrij langs de zeereep. (Foto: Archeologie Delft)

In opdracht van Dunea is een gebied van circa 800 m² door Archeologie Delft onderzocht. Omdat er veel vondstmateriaal, met name sterk verweerde scherven, aan het oppervlak lagen, heeft er eerst een veldverkenning in vakken van 5 x 5 m plaatsgevonden. Uit de opgraving bleek dat ook hier weer sprake was van een lokale verhoging in het landschap van de Oude Duinen in de vorm van een opgestoven duintopje. Langs de noordwestelijke zijde lagen op de flank van het duintje, blijkens met stuifzand gevulde ploegsporen, de akkers. Dit is ook de zone waar het meeste aardewerk aan het oppervlak lag.

In het noordelijke deel zijn depressies gevonden met daarin, gescheiden door stuifzand, twee humeuze lagen met vondsten. Deze zijn vermoedelijk afkomstig van de top van het duintje waarop bewoningssporen zijn gevonden

die direct onder het maaiveld lagen en bestaan uit een grote hoeveelheid paalkuilen en enkele kuilen omgeven door meerdere erfgreppels. De greppels hebben een

Ploegsporen opgevuld met stuifzand op de flank van het duintje. (Foto: Archeologie Delft)

Bewoningssporen op de kop van het duintje.

(Foto: Archeologie Delft)

noordwest-zuidoost en noordoost-zuidwest oriëntatie. Uit de configuratie van paalkuilen is nog geen gebouwplattegrond gedestilleerd, maar het vermoeden bestaat dat deze dezelfde oriëntatie had als de erfgreppels. Met dit laatste onderzoek lijken nu alle delen van de vindplaatsen die op het voormalig campingterrein door winderosie bedreigd werden te zijn onderzocht dan wel opgegruimd. Er bevinden zich echter nog (delen van) vindplaatsen in de ondergrond. Omdat die op dit moment voldoende beschermd worden door een pakket (stuif)zand met begroeiing, hoeven zij (voorlopig) niet te worden onderzocht.

Archeologie Delft, Jean Paul Bakx

VARIA

Vroegmiddeleeuwse pioniers in het Statenkwartier. Opgravingen rond het Frankenslag

In 2019 is in de reeks 'Haagse Oudheidkundige Publicaties' van de Afdeling Archeologie & Natuur- en Milieueducatie een boek over de vroegmiddeleeuwse bewoning in het Statenkwartier verschenen (Waasdorp & van Weerelt, 2019). De publicatie is de schriftelijke neerslag van de uitwerking van twee opgravingen in het Statenkwartier die in de jaren '90 van de vorige eeuw aan het Frankenslag op het binnenterrein van verpleeghuis 'Bosch en Duin', en op de hoek van de Johan van Oldenbarneveltlaan en de Van Dorpstraat zijn uitgevoerd. Oud onderzoek dus, maar belangrijk genoeg om alsnog uit te werken en te publiceren. Beide opgravingen hebben sporen opgeleverd van de Merovingisch/Karolingische nederzetting die in 1984 aan de Oldenbarneveltlaan (JOB84) bij een van de eerste opgravingen van de afdeling Archeologie van de gemeente werd ontdekt, en hebben er belangrijke nieuwe inzichten over gegeven. Dat geldt vooral voor het terrein aan het Frankenslag (FRS96), dat zich midden in het hart van de nederzetting bleek te bevinden. Op een terrein van niet meer dan circa 530 m² werden meer dan 1000 paal- en andere sporen van allerlei formaat gedocumenteerd, afkomstig van zeker zes verschillende gebouwen, die elkaar soms overlappen en dus zeker niet alle tegelijk gefunctioneerd hebben. Waarschijnlijk behoorden alle tot hetzelfde erf. Bij elkaar weerspiegelen ze een bewoningsgeschiedenis van minimaal anderhalve eeuw. Bij vier daarvan gaat het om woonstalhuizen of schuren, de andere twee zijn hutkommen, de typisch vroegmiddeleeuwse kleine verdiepte werkplaatsen. Helaas kon geen van deze gebouwen compleet worden opgegraven, daarvoor was het areaal, ingeklemd tussen de hedendaagse bebouwing van Bosch

en Duin, simpelweg te beperkt. Om die reden is de functie niet altijd voor honderd procent duidelijk geworden. Wel vallen ze alle in de gebouwentypologie die de laatste decennia kon worden opgesteld. Het gaat hier zonder uitzondering om exemplaren van het Rijsburg- of Katwijktype, en in één geval om een mogelijke schuur met zware dakdragende middenstijlen (Dijkstra, 2011 p.191-214). Dat laatste type is ook in 1984 bij het eerste onderzoek naar deze nederzetting gevonden, maar toentertijd door gebrek aan parallellen niet als zodanig herkend. De twee hutkommen hebben beide dezelfde zespalige constructie en zullen beide van vergelijkbare grootte zijn geweest. Ze overlappen elkaar gedeeltelijk; de een is blijkbaar de opvolger van de ander geweest. Omdat ze niet compleet konden worden blootgelegd, is alleen de breedte bekend: tussen de 2,5 en 3 m. De palen, 4 op de hoeken en de 2 zwaarste aan het begin en eind van de middenas, droegen samen het dak. De wanden zullen hebben bestaan uit vlechtwerk: daarvan zijn de resten hier en daar gevonden. We moeten ervan uitgaan dat het kleine werkplaatsen zijn geweest. Zowel hier als bij het eerste onderzoek aan de Oldenbarneveltlaan zijn in de vulling voorwerpen gevonden die met weven worden geassocieerd: fragmenten van weefgewichten en ook aanslagpennen om het weefsel aan te kunnen drukken. Van belang zijn ook de twee waterputten van verschillende constructie. De vroegste van de twee is vierkant en gemaakt van houten planken. De conditie van sommige daarvan was twee decennia na de opgraving nog zó goed dat dendro-onderzoek mogelijk bleek. Ze waren van een boom die gekapt moet zijn vlak na 695 na Chr. Bij de tweede put gaat het om een uitgeholde boomstam die diep was ingegraven om het welwater te bereiken. Zoals de afbeelding laat zien is deze voor een groot deel gevuld met schoon stuifzand. Ze bleek ook deels ontmanteld.

Waterput met schone zandvulling bovenin.

(Foto: gemeente Den Haag)

Exact hetzelfde was zichtbaar bij de diepe palen van de mogelijke schuur: ook daar was sprake van een stuifzandvulling bovenin en sporen van het uittrekken van de palen daaronder. Het markeert waarschijnlijk het einde van de bewoning ter plekke, toen overstuivingen de bewoners verjoegen. De nog bruikbare houtresten werden verwijderd en het resulterende gat werd onmiddellijk door het stuiven van de zand gevuld. Dat zal gebeurd zijn in de late 8ste eeuw, wellicht nog iets later. Het terrein is nadien, tot aan de moderne tijd, niet meer bewoond geweest.

Dan het begin van de bewoning ter plekke. Dat is hoe dan ook in de Merovingische periode geweest. Een nauwkeurige datering is echter niet te geven. Het kan nog in de 6de eeuw geweest zijn dat dit erf werd ingericht, maar een 7de-eeuws begin is net zo goed mogelijk. De hoeveelheid daterend materiaal is er simpelweg te gering voor. Hoe dan ook: dit erf is bewoond geweest in de Merovingische en Karolingische Tijd. Dat blijkt ook uit het aardewerk. Maar het moet een karig bestaan geweest zijn. Nergens verraadt

het vondstmateriaal enige luxe. Metaal is er maar in heel beperkte mate; brons is zelfs geheel afwezig. Het verschil met de naastgelegen Romeinse vindplaats van de Scheveningseweg is bizar groot. Verreweg de grootste categorie is het slachtafval, uitzonderlijk goed bewaard gebleven door de snelle afdekking van het terrein met grote hoeveelheden stuifzand. In lijn met de eerdere resultaten van JOB84 nemen, naast de normale dominantie van runderbotten, de overblijfselen van schapen of geiten een belangrijke plaats in. Ook visresten zijn prominent aanwezig, vooral die van kabeljauw, en dat heeft ongetwijfeld te maken met de nabijheid van de kust.

De resultaten van de tweede locatie, het terrein op de hoek van de Johan van Oldenbarneveltlaan en de Van Dorpstraat, lijken er in eerste instantie wat schril tegen af te steken. Weinig vondsten, nauwelijks bewoningsporen. Ploegsporen echter in overvloed, ten teken dat dit de bij het dorpje horende akkergronden moeten zijn. De ploegsporen zijn vooral zichtbaar, omdat ze gevuld zijn met stuifzand, daarmee ook de problemen illustrerend die deze boeren bij het beakkeren van het duingebied ondervonden. Pollen- en zadenonderzoek heeft laten zien dat het qua gewassen vooral om rogge en gerst moet zijn gegaan, gewassen die ook op armere gronden kunnen gedijen. Opvallend genoeg ligt dit akkercomplex maar zo'n dertig meter verwijderd van het in 1984 opgegraven stukje nederzetting. Ook de hierboven beschreven onderzoekslocatie FRS96 blijkt op soortgelijke geringe afstand van andere akkerpercelen te hebben gelegen. Daarmee is de rand van de bebouwing aan zowel de westelijke als noordelijke zijde vrij nauwkeurig bepaald. Omdat er ook over de resterende zijden bij benadering iets te zeggen valt, hebben we nu een veel beter beeld verkregen van de omvang van de nederzetting. Die kan niet meer dan 3,5 hectare geweest zijn. Dat biedt ruimte aan 5 afzonderlijke erven. Delen van

twee daarvan zijn dus nu opgegraven; waarschijnlijk lag tussen deze twee nog een ander erf.

Het loont de moeite de beide erven met elkaar te vergelijken, en dan vooral qua vondstmateriaal. Er is namelijk een belangrijk verschil. Het in 1984 onderzochte erf leverde een verrassende vondstcategorie op: die van metaalslakken. Het waren er zelfs zoveel dat ervan uit wordt gegaan dat elders op dat erf, helaas buiten het onderzochte gedeelte, een kleine smidse moet hebben gefunctioneerd. En, toeval of niet: het overige vondstmateriaal ademt net wat meer luxe. Er is sprake van bronzen voorwerpen, er is sprake van glas en ook van wat luxe-aardewerk. Wellicht was hier, door dat specifieke ambacht, enige sociale stratificatie ontstaan?

En dan is er nog de kwestie van de naam. Een dorpje als dit zal er ongetwijfeld een hebben gehad, maar is wellicht te vroeg teloorgedaan om tot de geschreven bronnen door te dringen. Of toch niet? Vlak in de buurt en pal aan de kust ligt het vissersdorp Scheveningen. Een opvallende naam: de uitgang *-ingen* komt veel vaker voor in Nederland en verwijst naar de volksverhuizingstijd, de periode dus waarin onze nederzetting tot bloei kwam. Het betekent zoveel als: de groep van. Het eerste deel van de naam is dan een eigennaam. Dat zou in dit geval iets als 'Scufino' kunnen zijn.

Nu staat één ding wel vast: het vissersdorp Scheveningen stamt uit de Late Middeleeuwen, niet van zeven of acht eeuwen daarvoor. Er is ter plekke ook nog nooit iets gevonden dat op een vroegere datering zou kunnen wijzen. Er is echter een tekst die wellicht soelaas biedt: het register van graaf Florens uit 1287 noemt specifiek "*terram de Sceveninghe*" als geografisch gebied tussen het dorp Die Haghe en de kust. En centraal in dat gebied lag het vroegmiddeleeuwse dorpje met zijn omliggende akkerpercelen. Is de naam dan op die manier blijven voortleven om

uiteindelijk aan het vissersdorp te worden vastgehaakt? Het is mogelijk, maar we zullen het waarschijnlijk nooit zeker weten.

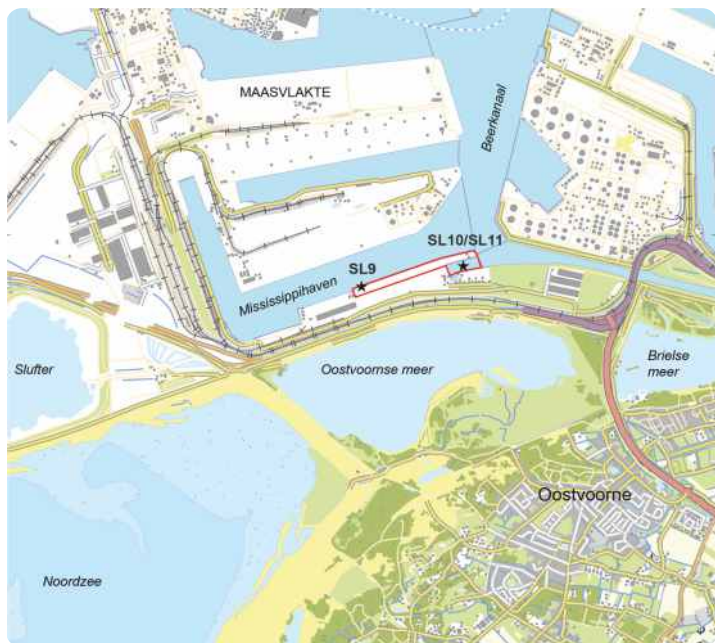
*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer,
Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie,
Ab Waasdorp*

Scheepswrakken op de Eerste Maasvlakte

Inleiding

In de Archeologische Kroniek Zuid-Holland over 2018 zijn twee scheepswrakken beschreven, die tijdens de aanleg van een zeevaartkade aan de Mississippihaven (HES terminal) op de Eerste Maasvlakte zijn gevonden. Die scheepswrakken konden in situ én in droge omstandigheden worden opgegraven, een unieke situatie voor scheeps-

Locatie van het plangebied HES-Terminal op de Eerste Maasvlakte met de locaties van de wrakken SL9, SL10 en SL11. (Kaart: Archeologie Rotterdam)

Wrak SL8 langs de parkeerplaats bij informatiecentrum Futureland op de Tweede Maasvlakte.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

archeologische vondsten in de voormalige Maasmond. Op twee plaatsen in de directe omgeving van het plangebied aan de Mississippihaven zijn concentraties scheepswrakken bekend: De Slutter en het Oostvoornse Meer. Om de overzichtelijkheid van de scheepsarcheologische sites op de Maasvlakte te behouden, is ervoor gekozen om alle beschreven scheepsfragmenten, in navolging van de zes wrakvondsten in De Slutter, door te nummeren als SL7 tot en met SL11. In deze Kroniek worden drie scheepswrakken beschreven die na de eerste twee wrakken (SL7 en SL8) zijn ontdekt. Inmiddels is wrak SL8 op een publiek-vriendelijke wijze, namelijk langs de parkeerplaats bij informatiecentrum Futureland, zichtbaar gemaakt en van informatieborden voorzien.

SL9

Wrak SL9 is op een diepte tussen 8 en 9,5 m onder N.A.P. ontdekt bij het uitbaggeren van een strook langs de zeevaartkade en is op 16 juli 2019 met een kraanschip boven water gehaald. De geborgen wrakdelen bestaan uit twee

Groot stuk boord ter hoogte van de achtersteven van wrak SL9. Op de achtergrond is de nieuwe binnenvaart-terminal zichtbaar. (Foto: Archeologie Rotterdam)

stukken boord. Het gaat om een recht stuk van een boord en een stuk boord ter hoogte van de achtersteven. Op basis van de kenmerken van de scheepsonderdelen van de twee stukken boord is het aannemelijk dat ze op de zeebodem met elkaar in verband hebben gelegen. Nadere bestudering van de multibeamopnamen maakt duidelijk dat de scheepsresten geïsoleerd in de bodem hebben gelegen; ze maken geen deel uit van een grotere vindplaats. Naderhand zijn in dit gebied geen scheepsresten meer gevonden. Dat er hier slechts een fragment is aangetroffen, duidt erop dat er sprake is geweest van een zeer destructief proces van wrakvorming, waarbij het schip uit elkaar is geslagen en de delen verspreid zijn geraakt. Bij bergingen werd een wrak regelmatig volledig gedemonteerd; alle bruikbare scheepdelen werden losgehakt. Uiteindelijk kwamen alleen de niet te bergen scheepdelen in de zeebodem terecht.

De twee wrakdelen zijn restanten van een zeer groot karveel gebouwd schip, waarvan de lengte op minimaal 160 voet (bijna 50 meter) wordt geschat. Dit is een afmeting die past bij de grote oceanvaarders, zoals die door de admiraliteit en de internationale koopvaardij zijn gebruikt. Ook al is de gereconstrueerde grootte indicatief en gebaseerd op beperkte gegevens, de grootte en zware uitvoering van de scheepsdelen, waaronder een dubbele laag huidplanken, wijst wel degelijk op een uitzonderlijk groot schip. Een van de wrakdelen is een deel van stuurboord ter hoogte van de achtersteven en de kiel. Uit de uiteinden van de aanwezige huidplanken is de positie van de achtersteven te herleiden. De hier aanwezige vierkante gesmede ijzeren spijkers hebben ooit in de sponning van de achtersteven gezeten. Aan de hand van de opbouw van de huid kon worden vastgesteld dat de bouwvolgorde past binnen de Nederlandse scheepsbouwtraditie, waarin de huid eerst werd opgebouwd en daarna de inhouten werden geplaatst (shell first).

Van twee houtmonsters kon het kapinterval worden bepaald, respectievelijk ná 1668 en ná 1677. Dit zou kunnen wijzen op een bouwdatum van het schip aan het eind van de 17de eeuw. Rekening houdend met de gemiddelde levensduur van 15 tot hooguit 25 jaar is het schip mogelijk op zijn vroegst in het begin van de 18de eeuw gezonken.

Aan de hand van de post quem-datering van 1677 en de gereconstrueerde afmetingen is gezocht in de archieven naar een mogelijke schipbreuk in deze regio. Een mogelijkheid is dat het hier gaat om de wrakresten van een linienschip van de Rotterdamse Admiraliteit. In 1706 is namelijk het schip 'De Zeven Provinciën' vergaan op de zandbank Hinder, voor de kust van Hellevoetsluis. Het gaat niet om het beroemde schip van admiraal De Ruyter, maar om een opvolger die in 1694 is gebouwd. De grootte van het schip (170

voet), de scheepsbouwmethode (Nederlands), de datering na 1677 en de geografische positie van de wraklocatie ondersteunen deze mogelijke match met de historische bronnen. Een kanonskogel die tussen de houten spanten van het wrak is gevonden, past binnen dit scenario, ook al was bewapening algemeen aan boord van dit soort schepen. Het voorgaande is aanleiding om het wrak - met een forse slag om de arm - te interpreteren als een mogelijke kandidaat voor de identificatie van de 'De Zeven Provinciën'. Ook in het Oostvoornse Meer is een wrak gevonden dat aan het dateringcriterium en aan de afmetingen voldoet. Meer archeologische gegevens en meer onderzoek is noodzakelijk. Daarnaast is het denkbaar dat er meerdere matches zijn met nog niet in de archieven ontdekte schipbreuken; we staan immers nog maar aan het begin van het onderzoek hiernaar.

SI10

Van wrak SL10 zijn in totaal 35 losse onderdelen, waaronder huidplanken, inhouten/oplangers en wegeringbalken boven water gehaald. Alles wijst erop dat er oorspronkelijk sprake is geweest van een samenhangend wrakdeel dat op een diepte tussen 7 en 8 m onder N.A.P. heeft gelegen. Afgaande op de kenmerken van de scheepsonderdelen gaat het om een deel van het boord van het onderwaterschip. De afmetingen van de balken duiden erop dat de dikte van de romp van dit vaartuig 59 cm was. De zware, regelmatige scheepsconstructie, in combinatie met de aanwijzing voor een frame-first bouwvolgorde en de aanwezigheid van koperbeplating geven aan dat het een vaartuig is geweest dat geschikt was voor de grote vaart: zeereizen en intercontinentale reizen. Een monster van een van de huidplanken geeft een kapinterval ná 1868. Voor het schip is waarschijnlijk gebruikgemaakt van twee verschillende soorten dennen, waarvan

Koperbeplating op een van de dikke huidgangen van wrak SL10. (Foto: Archeologie Rotterdam)

het herkomstgebied in de Amerikaanse staat Colorado moet worden gezocht.

SI11

Op deze locatie is alleen een voorsteven gevonden. De verse breuken van de houten pennen in de sponningen tonen dat de steven is losgetrokken uit een wrak. Ondanks de duikwerkzaamheden ter plaatse is niet duidelijk geworden waar de rest van het wrak ligt. Op basis van een laadmerk of diepgangsmerk zou het een klein vrachtschip geweest

Voorsteven van wrak SL11 met een indicatie van de huidgangen.

(Foto: Archeologie Rotterdam)

kunnen zijn, waarvan de lengte, aan de hand van de dikte van de voorsteven, op 13 m wordt geschat. Een houtmonster van de voorsteven van SL11 leverde geen datering op. Over de ouderdom en herkomst van dit schip is dan ook niets met zekerheid te zeggen. De voorsteven lag op een diepte tussen 7 en 8 m beneden N.A.P.

Tot besluit

Met de kennis die momenteel bestaat over de onderzochte wrakken in de voormalige Maasmonding, zoals op de locaties De Slufter, het Oostvoornse Meer en de wrakken SL7 tot en met SL11, lijkt het vaak te gaan om schepen die zijn gedesintegreerd en verspreid zijn geraakt als gevolg van de sterke stroming (eb- en vloedwerking). Gelet op de dateringen van de wrakken SL7 tot en met SL11 en de locatie van de wrakken, lagen deze op een zandbank die op historische kaarten werd aangegeven met het toponiem Den Droogen of Droogte van de Maas. Dat wrakken SL7 tot en met SL11 op (ondiepe) zandplaten terecht zijn gekomen, lijkt te worden bevestigd door het onderzoek naar wrakken in het Oostvoornse Meer, die aanmerkelijk dieper liggen. Op enkele plekken in het meer liggen wrakken op onderwaterheuvels, waarvan wordt verondersteld dat het de originele waterbodems van de belangrijkste vaargeul langs de Voornse kust zijn. Zo ligt wrak OVM10 op een dergelijke heuvel, op een diepte tussen circa 16 en 18 m onder N.A.P. (Opdebeeck, Coenen en van den Brenk 2019, 126). In het Oostvoornse Meer lijkt in enkele gevallen sprake te zijn van schepen waarvan een groot deel bewaard is gebleven, inclusief scheepslading en inventaris. Daar is bij de wrakken SL7 en SL8 waarschijnlijk geen sprake van, ondanks een bescheiden hoeveelheid brokken steenkool die onder beide wrakken tevoorschijn is gekomen. Vast staat dat in ieder geval een deel van de vondsten later in het wrak is ingespoeld. Van de wrakken

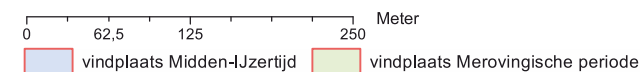
SL9, SL10 en SL11 is onbekend of er lading of inventaris aanwezig was. Door de manier waarop ze zijn gelicht, met grijpers vanaf de waterbodem, is dat niet meer vast te stellen.

*Archeologie Rotterdam (BOOR), P.H.J.I. Ploegaert
ADC ArcheoProjecten – ADC Maritiem, W.B. Waldus*

Bewoning onder het stuifzand van duingebied Solleveld camping Molenslag

In 2017 werd al in de kroniek bericht over de eerste, mooie resultaten van het veldonderzoek van een archeologische opgraving op het voormalig campingterrein Molenslag, in het duingebied Solleveld bij Monster (gemeente Westland). In het kader van het natuurherstelprogramma Natura 2000 van de provincie zijn met dit onderzoek, in opdracht van Dunea, archeologische resten veiliggesteld die door verstuing bedreigd werden en kon een beeld worden gevormd van de bewoning van het Oude Duinen-landschap tussen Monster en Den Haag in de IJzertijd en de Merovingische periode.

In het westelijk kustgebied zijn op de afzettingen van de Oude Duinen genoeg aanwijzingen voor bewoning in de Late Prehistorie, maar nederzettingsterreinen met huisplaatsen ontbreken nagenoeg. Dit is vermoedelijk het gevolg van het beperkte aantal onderzoeken dat - door de beschermde status van de duingebieden - hier heeft kunnen plaatsvinden. Ook sporen uit de Vroege Middeleeuwen zijn in het westelijk kustgebied om diezelfde reden spaarzaam. Tevens was het kustgebied, na de bevolkingsafname aan het einde van de Romeinse Tijd, nog dunbevolkt. Naast het grafveld van Solleveld bij Den Haag en de nederzettingen in Den Haag-Frankenslag en Katwijk-Zanderij behoort deze nederzetting tot de vroegste aanwijzingen voor bewoning in het Zuid-Hollandse kustgebied van de Vroege Middeleeuwen.

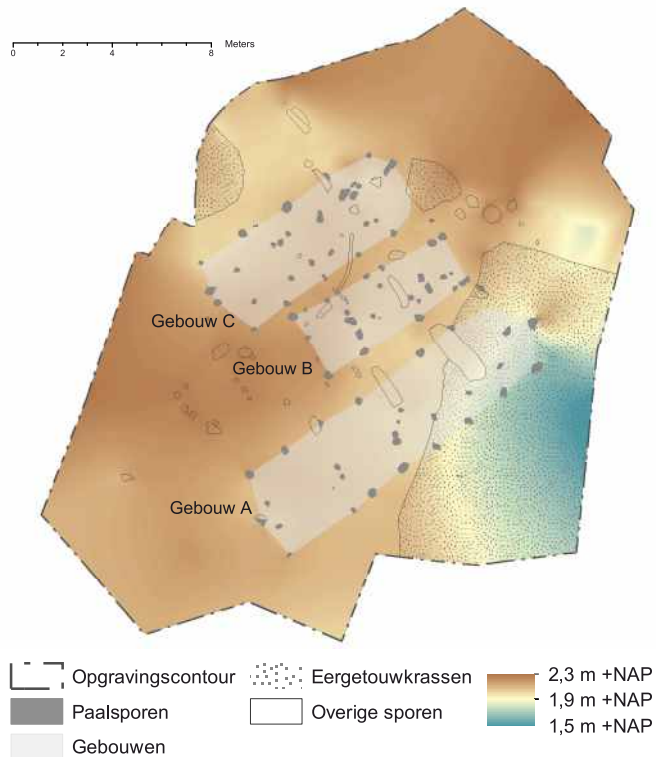
Ligging van de opgravingslocaties met de vindplaats uit de IJzertijd en Merovingische periode, geprojecteerd op de luchtfoto van 2013 met camping Molenslag.

(Kaart: Archeologie Delft)

IJzertijd

Op een opgestoven duintopje dat als duidelijke verhoging in het Oude Duinen-landschap lag, werd al vanaf de Vroege IJzertijd gewoond. De enige aanwijzing hiervoor is de vondst van enkele scherven aardewerk met kwartsma-gering. Voor de periode daarna zijn, op een oppervlakte van niet meer dan 500 m², wel duidelijke bewoningssporen gevonden, die bestaan uit drie gebouwplattegronden, meerdere kuilen en met eergetouwen bewerkte akkers op

Bewonings- en akkersporen uit de Midden-IJzertijd, geprojecteerd op een gereconstrueerde hoogtelijnenkaart van het toenmalige maaiveld. (Kaart: Archeologie Delft)

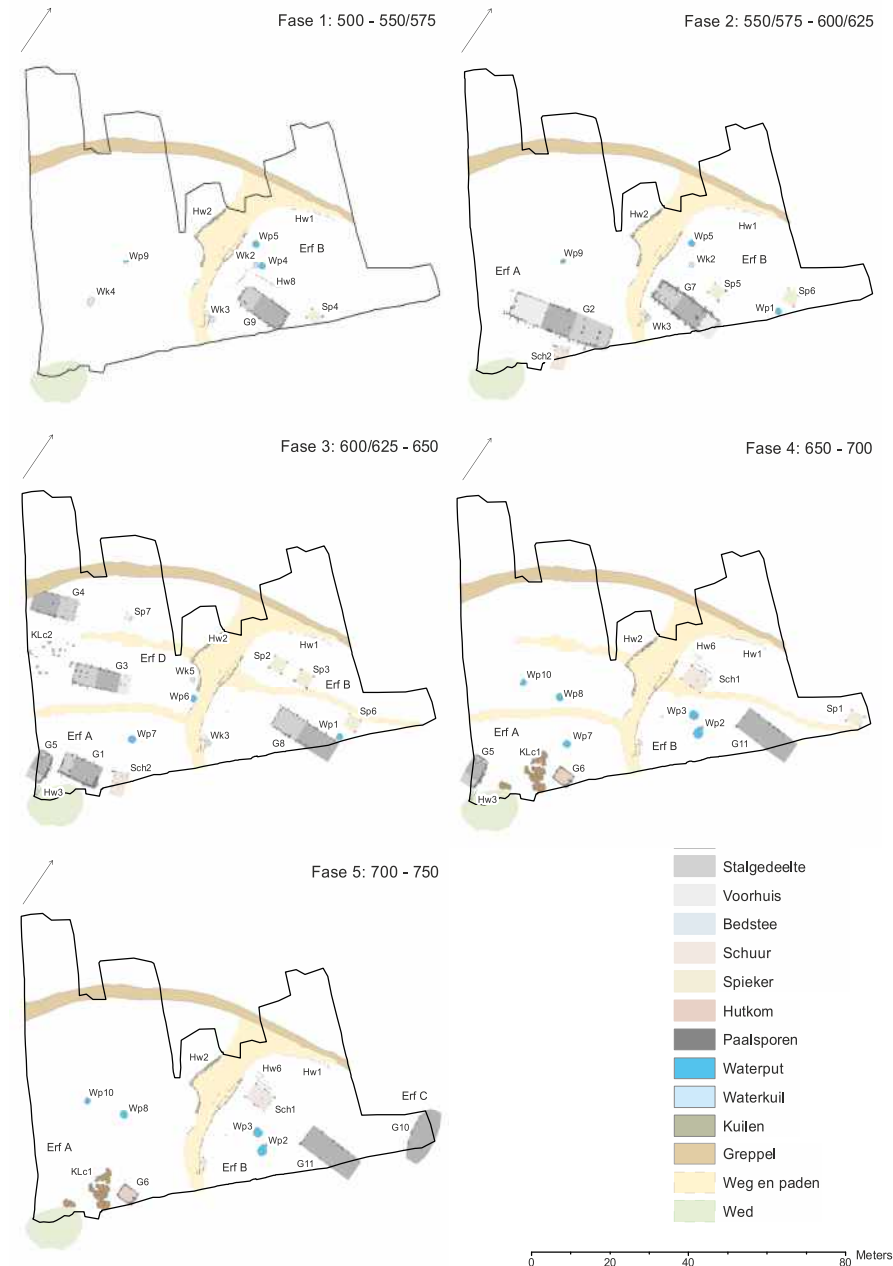
de flanken van het duin. Een 14C-datering van houtskool uit een paalkuil van gebouw C maakt duidelijk dat de bewoningssporen in het opgravingsvlak ten minste uit het begin van de Midden-IJzertijd dateren. Op basis van de ligging van de plattegronden, direct naast elkaar, lijkt het niet aannemelijk dat de gebouwen gelijktijdig in gebruik waren. Het is opvallend dat de plattegronden ieder een eigen constructiewijze hebben en niet op eenzelfde bouwtraditie lijken gestoeld. Uit de vele vondstmeldingen in de directe omgeving is duidelijk dat de vindplaats op Molenslag niet geïsoleerd in het landschap lag. De bewoning concentreerde zich op een kleine verhoging, maar maakte deel uit van

een veel groter cultuurlandschap dat vermoedelijk relatief dichtbevolkt was en gezamenlijk geëxploiteerd werd.

Vroege Middeleeuwen

De Merovingische nederzetting lag op een natuurlijke stuifzandverhoging die bestond uit twee lage aaneengesloten duintopjes met ieder twee erven. In totaal zijn in de periode van 500-750 vijf bewoningsfasen van ieder vijftig jaar te onderscheiden. Een aantal nederzettingselementen is een groot deel van of de gehele bewoningsperiode aanwezig geweest; zij bepaalden de begrenzing en ruimtelijke uitleg van de nederzetting. Het gaat hierbij om een greppel of pad rondom de nederzetting, een tussen de duintopjes gelegen ‘holle’ weg met daarin karresporen en hoefindrukken en een wed of moeraslaagte, die vermoedelijk al voor de bewoning aanwezig was.

De bewoning begint in het begin van de 6de eeuw. In de eerste helft van de 7de eeuw is de nederzetting het meest intensief bewoond. Er zijn tegelijkertijd drie erven in gebruik en maar liefst vier huisplaatsen, die van elkaar worden gescheiden door paden. Vanaf het midden van de 7de eeuw begint het aantal bewoners en boerderijen op de nederzetting terug te lopen. Aan het begin van de 8ste eeuw zijn nog enkele gebouwen aanwezig. In deze periode wordt een bootvormig gebouw opgericht, waarvan de bouw en oriëntatie volledig anders zijn dan in de voorgaande fasen. Men veronderstelt dat dit gebouw

Fasering van de bewoningssporen uit de Merovingische periode (500-750). (Kaart: Archeologie Delft)

een aanwijzing is voor bewoningscontinuïteit in de 8ste eeuw direct ten oosten en zuiden van het opgegraven areaal.

In totaal zijn op het onderzochte deel van de nederzetting 7 spiekers, 2 schuren, 5 waterkuilen, 10 waterputten, een hutkom en 10 plattegronden van hoofdgebouwen gevonden. De constructie van de hoofdgebouwen is terug te voeren op drie verschillende gebouwtypen, namelijk vijf van het type Rijsburg, drie van het type Katwijk en twee van het type Limmen.* Tweebeukige gebouwen lijken hier te ontbreken. De goede conservering van met name de gebouwen langs de Slaperdijk maakte het mogelijk ook de indeling van de meeste gebouwen te reconstrueren. In een aantal gevallen zijn zelfs de stalboxen en de hardkuil nog gevonden. Het type Limmen zou op basis van andere vindplaatsen pas laat in de Karolingische Tijd dateren.

Dendrochronologisch en ¹⁴C-onderzoek bewijzen echter dat de plattegrond in de tweede helft van de 7de eeuw tot aan het tweede kwart van de 8ste eeuw in gebruik kan zijn geweest. Ook het bootvormige gebouw bewijst dat ter hoogte van Molenslag al aan het einde van de Merovingische periode gebouwen met een gebintconstructie voorkomen. Het type Limmen lijkt hiermee het type Rijsburg op te volgen. De ontwikkeling naar een constructiewijze waarvoor steeds minder wandstijlen nodig waren, is wellicht mede ingegeven door een schaarste aan goed bouwhout. Het type Katwijk wordt aangemerkt als 'West-Fries' huistype, dat zijn oorsprong vermoedelijk kent vanuit de Romeinse Tijd en mogelijk vanuit het centrale rivierengebied is verspreid. Dit gebouwtype komt gelijktijdig naast het type Rijsburg voor, maar lijkt op basis van de neder-

zetting Monster-Molenslag wat vroeger te dateren dan het type Rijsburg.

Hoewel er geen aanwijzingen voor akkers zijn gevonden, is het aannemelijk dat de Merovingische bewoners van Monster-Molenslag het meeste voedsel zelf verbouwden. De aanwezigheid van roggestufmeel kan daarvoor een aanwijzing zijn. Behalve rogge is er gerst en mogelijk ook tarwe gegeten en ter plekke gedorst. Chemisch en botanisch onderzoek van residuïsten op aardewerk laten zien dat er sprake was van voedsel dat bestond uit granen met vetten en soms met bijgemengde eiwitten in de vorm van vlees, vis of eieren of plantaardige eiwitten, zoals peulvruchten of noten.

Een selectie van de verzamelde vondsten uit de Merovingische periode. (Foto: Archeologie Delft)

Afgaande op de dierlijke resten die in de nederzetting zijn gevonden, werd er vee gehouden om te voorzien in de eigen dagelijkse behoeften. In de nederzetting hield men runderen, schapen/geiten en varkens. Voor de paarden is dat niet zeker. De visresten zijn voornamelijk afkomstig van schol-achtigen. Verder zijn kabeljauwen, steuren en diklip-

harder gevangen. Hoewel er geen directe aanwijzingen voor visvangst zijn gevonden, ligt het voor de hand dat de vissen lokaal bevestigd zijn. Dit is vooral gebeurd in het estuarium of het ondiepe kustwater. Uitzondering hierop vormen de grote exemplaren van kabeljauw en schelvis die op volle zee vanuit een boot moeten zijn gevangen met geaasde lijnen. De vis lijkt meer voor lokale consumptie te zijn gevangen en was van redelijk belang voor het menu. Als één ding duidelijk is geworden uit de analyse van de verschillende materiaalcategorieën, dan is het wel dat de nederzetting Molenslag volledig deel uitmaakte van de toenmalige uitwisselingsnetwerken. Zo blijkt uit de analyse van het aardewerk dat de nederzetting grote overeenkomsten vertoont met de materiële cultuur van de meeste Merovingische nederzettingen in Zuid-Holland. Circa 80% van het draaischijfaardewerk kwam uit het Frankische gebied. Opvallend is het relatief hoge percentage handgevormd aardewerk. Ook uit de metaalvondsten blijkt een sterke Frankische connectie. De beugelfibulae die zijn gevonden sluiten goed aan bij de bekende vondsten uit het westelijk kustgebied en het Midden-Nederlandse rivierengebied. De uitwisseling met andere gebieden binnen de 'Noordzeecultuur', waaronder ook Angelsaksisch Engeland, is niet prominent aanwezig. Handel vanuit het Frankische Rijk zal voornamelijk via de (Oude) Rijn, de Lek en de Maas zijn verlopen. De verwachting is dat langs de noordelijke Maasoever een interregionale handelsplaats lag, wellicht het in 772/776 voor het eerst in een schriftelijke bron genoemde Masamuda ('Maasmuiden'), vermoedelijk de oude naam van Monster.

De beginfase van de bewoning in de nederzetting Monster-Molenslag kan worden gerekend tot de eerste fase van kolonisatie van het West-Nederlandse kustgebied. Aan de hand van de wijze van vershraling van het handgevormd aardewerk is bekeken of er sprake zou kunnen

* Voor een uitvoerige beschrijving van de verschillende huistypen zie: M. F. P. Dijkstra, *Rondom de mondingen van Rijn & Maas: landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*. Leiden 2011.

Reconstructietekening van de nederzetting in bewoningsfase 3. (Tekening: Peter Paul Hattinga Verschure)

zijn van een heterogene samenstelling van de bewoners naar herkomst. Hieruit is gebleken dat er een significant verschil is in de toepassing van magering tussen de erven op de twee duintopjes.

Dit zou erop kunnen duiden dat de bewoners van de nederzetting een heterogene afkomst hadden en dat elke groep afzonderlijk op een erf in de nederzetting woonde. Ook in de verspreiding van het gebouwtype Rijnsburg is een opvallend verschil waargenomen: de korte gebouwen komen niet samen met de langere gebouwen op dezelfde duintop voor. Deze verdeling duidt wellicht op een verschil in bouwtraditie van de bewoners van de afzonderlijke

erven. De sterke gelijkenis van de korte huizen van het type Rijnsburg uit het westelijk kustgebied met de Angelsaksische huizen is op zijn minst opvallend te noemen.

Op grond van de magering met plantaardig materiaal en de overeenkomst in bouw van het korte Rijnsburgtype is het een verleidelijke hypothese om daarbij te denken aan immigranten die uit Engeland zijn teruggekeerd naar het continent.

*Archeologie Delft,
Jean Paul Bakx*

Resultaten van archeologisch onderzoek in het spoorzonegebied in Delft

Afgelopen jaar zijn de rapportages verschenen van drie onderzoeken in het Delftse Spoorzonegebied. Bij het onderzoek voor de Prinsenhofgarage kon de westelijke stadsbuitengracht van Delft over een lengte van 1125 meter worden onderzocht. Deze rond 1400 uitgegraven gracht bleek in eerste aanleg meer dan 30 m breed te zijn geweest en ruim 3,5 m diep. De gracht is regelmatig schoon gebaggerd, maar niet tot op de diepte waarop deze oorspronkelijk is aangelegd. Het vondstmateriaal uit de gracht is meestal niet te koppelen aan erven of gebruikers, maar geeft wel een beeld van de voorwerpen die vanaf de 15de eeuw in de stad gebruikt werden. Noemenswaardige vondsten zijn de kop van een Luzernse

Kop van een Luzernse strijdhamer.

(Foto: Archeologie Delft)

strijdhamer uit de tweede helft van de 15de eeuw en twee pokhouten kegelballen uit het einde van de 19de of het begin van de 20ste eeuw.

Kegelballen. (Foto: Archeologie Delft)

Bij het onderzoek voor de bouw van het nieuwe stads-kantoor voor de gemeente Delft en de aanleg van de riolering in de nabijgelegen straat zijn de resten van de middeleeuwse ontginning rondom Delft, een laatmiddeleeuwse buitenwijk (vanaf de 14de eeuw) van Delft en een blekerij uit de Nieuwe Tijd onderzocht. Het onderzoek naar de ontginningen heeft een duidelijk patroon van primaire en secundaire ontginningssloten aan het licht gebracht. Dit patroon is op sommige locaties nog steeds te herken-

Fragment van een zadel. (Foto: Archeologie Delft)

nen en verklaart de locatie van bewoning en nijverheid in de Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd. Het onderzoek naar de laatmiddeleeuwse buitenwijk heeft diverse erven en informatie over bepaalde ambachts-

Ton met brandmerk uit New York. (Foto: Archeologie Delft)

Onderzoek naar huizen uit de 18de en 19de eeuw.

(Foto: Archeologie Delft)

uitoefening opgeleverd, waaronder ijzersmederij, hooihandel en leerlooierij of -bewerking. Bij het onderzoek naar de blekerij uit de Nieuwe Tijd zijn de beschoeide bleeksloten, een vermoedelijke droogtoren en het blekerij/wasserijgebouw gevonden. Bij het onderzoek is onder andere een zadel uit de late 15de of vroege 16de eeuw gevonden. Ook is er een ton gevonden die was gevuld met pearl ash (kaliumcarbonaat) voor de blekerij, en in 1850 van New York naar Nederland was verscheept. Het onderzoek voor de bouw van een fietsparkeergarage achter het oude station van Delft heeft resten van lakenramen uit de 17de tot 19de eeuw opgeleverd. Ook zijn hier de resten van enkele arbeiders- en tuinhuisen uit de 18de en 19de eeuw gevonden. Deze huizen zijn in 1847 gesloopt om de aanleg van het eerste spoor door Delft mogelijk te maken. Des te opmerkelijker is dan ook de vondst van een kleine scherf met de afbeelding van een trein van een

Scherf met trein. (Foto: Archeologie Delft)

servies dat speciaal ter ere van de aanleg van de spoorlijn Haarlem-Amsterdam in 1839 is gemaakt. De rapporten van Archeologie Delft zijn te downloaden via de website van Erfgoed Delft.

Archeologie Delft, Bas Penning

De limes in Alphen aan den Rijn en Bodegraven-Reeuwijk

Op 27 september 2019 is het Unesco nominatiedossier Romeinse Limes aangeboden aan minister Van Engelshoven voor Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, waarna het op 7 december is goedgekeurd door de ministerraad. Aan de voltooiing van het nominatiedossier ging een lange periode van voorbereiding vooraf. Al in 2012 werden de eerste stappen gezet, maar pas in 2016-2018 kwam er geld beschikbaar om ook daadwerkelijk onderzoeken te doen op de terreinen die op de voorlopige lijst van voordracht stonden. In Alphen aan den Rijn en Bodegraven-Reeuwijk gaat het om twee typen Romeins erfgoed: drie tracédelen limesweg en het castellum van Bodegraven. De twee castella Albaniana in Alphen aan den Rijn en Nigrum Pullum in Zwammerdam zijn opgegraven en zijn daarom niet genomineerd voor werelderfgoed. Op basis van onderzoek van Van Dinter (2017) was al vrij

Overzicht van het tracé van de limesweg met de voor waarderend onderzoek geselecteerde zones, met als ondergrond een interpretatie van het Romeinse landschap. (Kaart: RAAP)

nauwkeurig bekend wat het tracé van de limesweg moet zijn geweest. Deze informatie, samen met alle recente onderzoeken en waarnemingen, heeft onderzoeksbureau RAAP gebruikt ter voorbereiding op het grootschalige booronderzoek in de gemeentes Alphen aan den Rijn en Bodegraven-Reeuwijk. In de voorbereidingsfase zijn de meeste geschikte percelen (lees: waarschijnlijk niet afgeleid) uitgezocht in de drie zones Zoeterwoude-Hazerswoude-Rijndijk; Alphen aan den Rijn – Zwammerdam; Bodegraven – Nieuwerbrug). Gemeente Zoeterwoude deed met twee percelen ook mee in het booronderzoek. Uiteraard waren de gemeentes geen eigenaar van alle percelen en zijn alle eigenaren en waar mogelijk ook de gebruikers aangeschreven voor betredings- en onderzoeks-toestemming. De reacties liepen uiteen van: 'Ja, leuk' en

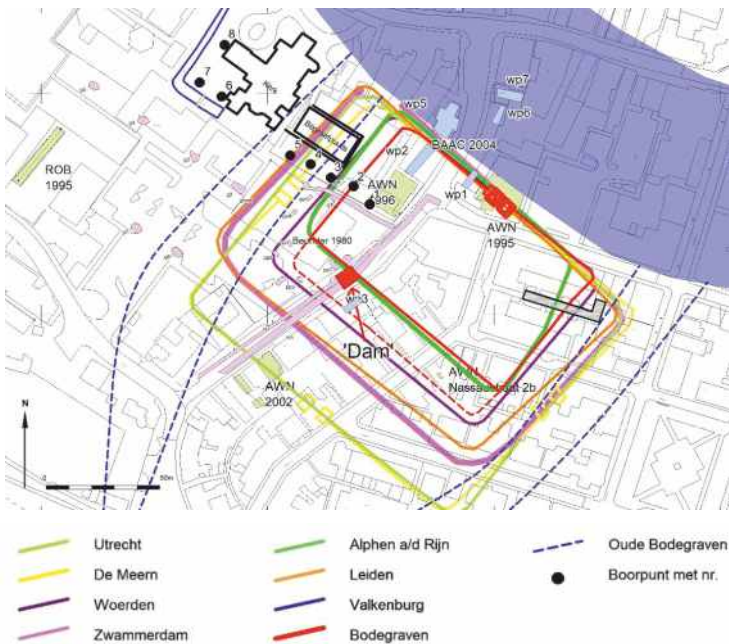
'Geen probleem' tot 'Liever bij de burens' en 'Daar heb ik geen zin in'.

Na een zomer lang toestemmingen regelen kon RAAP in september 2017 aan de slag met het booronderzoek. Er zijn 495 boringen gezet, verdeeld over de drie tracédelen. Daar waar de limesweg verwacht, maar niet gevonden werd, zijn de boorraaien in zuidelijke of noordelijke richting verlengd. De restanten van de weg zijn op deze manier op meerdere plaatsen, in wisselende mate van herkenbaarheid, gevonden.

Wat weten we nu meer na dit booronderzoek? De locatie

De eerder gereconstrueerde loop van de limesweg in blauw met de door de boringen gecorrigeerde wegloop in rood. (Kaart: RAAP)

Locatie proefsleuf brandgang (grijs gearceerd) op een kaart van ADC met formaten van verschillende forten.

(Kaart: ADC)

Het castellum geprojecteerd op de kadastrale minuut.

(Kaart: RAAP)

van de weg, ter hoogte van de drie onderzochte tracés, is op de meeste punten bevestigd, maar moet op enkele plaatsen ook volledig aangepast worden. Over de kwaliteit van de resten is nog weinig bekend, behalve dat de aanwijzingen voor de aanwezigheid van de weg niet altijd even duidelijk zijn. Proefsleuvenonderzoek moet hier meer duidelijkheid over gaan geven. Gelukkig waren ook nu de Nederlandse Limes Samenwerking, Provincie Zuid-Holland en de betrokken gemeenten bereid om te investeren in onderzoek en werd een offertetraject gestart. Ook in de gemeente Woerden stonden twee tracédelen van de limesweg op de nominatielijst voor Unesco. Om tot goede resultaten en een vergelijkbare opzet te komen is besloten om het proefsleuvenonderzoek tot één project te maken.

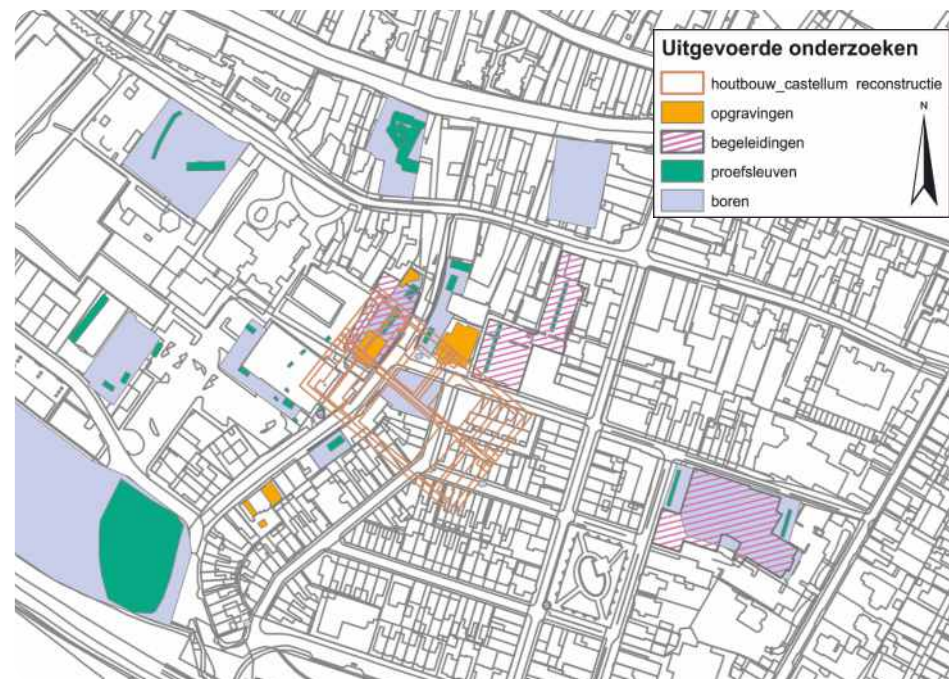
Na weer een nieuwe zomer van toestemmingen is onderzoeksbureau Vestigia in het najaar van 2018 van start gegaan met het aanleggen van de proefsleuven in de gemeenten Alphen aan den Rijn, Bodegraven-Reeuwijk en Woerden. Er waren dertien proefsleuven gepland, waarvan zeven in Alphen en Bodegraven. Vanwege het ontbreken van betredingstoestemming zijn er maar zes sleuven gerealiseerd.

Het algemene beeld is dat kleiwinning voor aanzienlijke verstoringen van de limesweg heeft gezorgd. De resten liggen erg dicht onder het maaiveld en vaak is alleen het onderste deel van de weg en de zuidelijke greppel aanwezig. Er zijn geen aanwijzingen gevonden voor de aanwezigheid van greppels aan de noordzijde van de weg, dus tussen de weg en de Rijn.

Het tracé van Van Dinter, dat de basis is geweest voor het onderzoek, behoeft voor het grootste deel van het onderzoeksgebied niet of nauwelijks aanpassing. Alleen tussen Bodegraven en Nieuwerbrug zal het beleid drastisch gewijzigd moeten worden: de limesweg volgde ook hier de loop van de Rijn.

Een leuke bijvangst is de vondst van een vindplaats met vroegmiddeleeuws materiaal ten westen van Hazerswoude-Rijndijk. (RAAP- RA3348 2018; Vestigia V1820 2020). Behalve de limesweg is er ook opnieuw onderzoek uitgevoerd naar de ligging en de omvang van het castellum van Bodegraven. Afgezien van de restanten van een wachttoren die in 1995 door de AWN-afdeling Rijnstreek zijn opgegraven en de beperkte gegevens van elders in het centrum, is er nog veel onzekerheid over het castellum.

Het castellum geprojecteerd op de kaart van Bodegraven. (Kaart: RAAP)

Reconstructie van het fort geprojecteerd op de kaart van Bodegraven. (Reconstructie: Xinas Studio)

Omdat het centrum grotendeels bebouwd is, is ingezet op geofysisch onderzoek door Saricon BV. Met de grondradar is over de stoepen en door de straten van Bodegraven gereden en er zijn zelfs metingen gedaan op de weggetjes van de begraafplaats. Juist hier, op de zuidwesthoek van de begraafplaats, sloegen de meters uit, precies op de plek waar volgens een reconstructie (Vos 2016) de westelijke ingang van het castellum moet hebben gelegen. Klopt dit of willen we dat iets te graag zien?

Een proefsleuf in de brandgang midden in een huizenblok kon hier mogelijk aanvullende gegevens over opleveren. De sleuf kruiste namelijk veel mogelijke reconstructies. Helaas, behalve een enkel spoor, werden geen grachten, palissades of andere restanten van de ommuring van het fort gevonden. De bodem was hier te veel verstoord door bebouwing uit de 19de en 20ste eeuw.

De uitgebreide onderzoeken naar de limesweg en het castellum in Bodegraven hebben tot nieuwe informatie

geleid: er zijn meer resten in de bodem aanwezig dan we verwacht hadden. De kwaliteit en lengte van de nog aanwezige resten was helaas niet toereikend om een plekje te veroveren in het definitieve nominatiedossier voor Unesco Werelderfgoed.

Zowel Alphen aan den Rijn als Bodegraven-Reeuwijk blijven echte limesgemeentes die trots zijn op hun Romeinse verleden.

*Adviseur bodem en archeologie ODMH,
Janneke Noordervliet-van Zwienen*

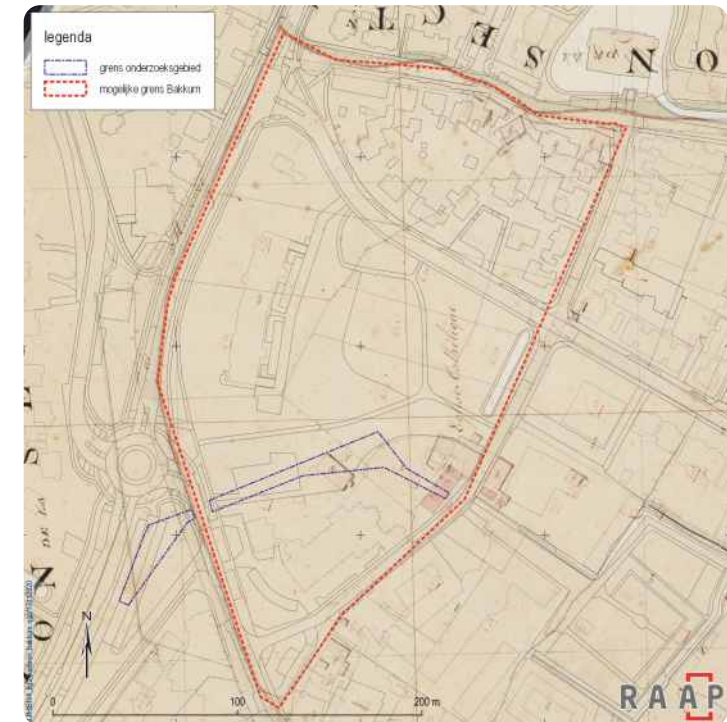
Een tuindershuis in het Burgemeester van Nispenpark te Hillegom

Na een bureau- en booronderzoek in 2016 en 2017 heeft RAAP in 2018 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd aan het Van Nispenpark in de gemeente Hillegom. Op de Kadastrale Minuut uit 1832 is te zien dat er in het plangebied sprake is van twee gebouwen. Het meest oostelijke gebouw is een Rooms-Katholieke kerk die op de kadastrale minuut uit 1851 nog wel staat afgebeeld, maar op een kaart uit 1890 niet meer. Op deze kaart is wel de eerste fase van de nieuwe kerk, de huidige Martinuskerk, te zien. Het andere gebouw binnen het onderzoeksgebied is een voormalig tuindershuis, dat eigendom was van de dhr. Van Lierop.

Tuindershuis

De Stichting Vrienden van Oud Hillegom heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de bewoningsgeschiedenis van het tuindershuis.* Het werd in 1721 bezit van de familie Van Loenen, die ook al een schuur en hooiberg vlakbij het plangebied bezaten. Uit een huurovereenkomst uit 1711 tussen Maria van Loon met een tuinder uit Hillegom (Swerus Jansse Knoppert) blijkt dat het huis toen al bestond.

* Stichting Vrienden van Oud Hillegom, met name dhr. A. Maas, mevr. M. Bulting en dhr. G.P. Hulsebosch.

Kadastrale minuut uit 1832 met daarop de ligging van het onderzoeksgebied en de begrenzing van het voormalige Bakkum geprojecteerd. (Kaart: RAAP)

Een koopacte uit 1757 bewijst dat het tuindershuis na het overlijden van Nicolaas van Loenen, in handen kwam van de weduwe van Jan Six II, genaamd Anna Elisabeth van den Bempden. Jan Six II was naast burgemeester van Amsterdam, ook heer van Hillegom. Op dat moment wordt het tuindershuis nog steeds verhuurd aan de familie Knoppert. Uiteindelijk erft Jan Six IV het huis, die het in 1792 verkoopt aan Pier van Lierop, een tuinder uit Hillegom. Op basis van topografische kaarten moet het huis rond 1970 zijn afgebroken. In 1909 staat het tuindershuis nog afgebeeld op een ansichtkaart met een hyacintenveld ervoor.

Ansichtkaart met hyacintenveld en het tuinderhuis.

Archeologisch onderzoek

In totaal zijn er vier proefsleuven aangelegd in het plangebied. In putten 1, 3 en 4 zijn een uitbraaksleuf en twee gedempte sloten uit de Nieuwe Tijd gevonden. De rest van de sporen wordt gerelateerd aan tuinbouw, zoals plantenbedden, spit- en ploegsporen. Aangezien er in put 2 (het tuindershuis) veel funderingsresten zijn gevonden, is in overleg met de gemeente besloten om de gehele plattegrond van het gebouw op te graven. Hier zijn ook de meeste grondsporen gedocumenteerd. Het gaat om goed bewaarde bakstenen funderingen, een kelder, afvoer-/rioolputjes, een vrijwel intacte stenen waterput en een houten tonput. Diverse goten, die in verbinding staan met een uitgebroken beerput, zijn ook goed bewaard gebleven, net als twee ingegraven potten, die waarschijnlijk als muizenval dienden.

In put 2 zijn funderingen van de buitengevels van het hoofdgebouw gevonden met drie binnenmuren, die de vertrekken verdelen in vijf ruimtes. Daarnaast zijn funderingen gevonden van de buitengevels van een bijgebouw.

Ingegraven muizenval. (Foto: RAAP)

In vlak 2 lag onder het bijgebouw een schuin richting het oosten aflopende afvallaag, waarin een houten tonput was ingegraven met een diameter van 75 cm. Deze tonput had een vierkante houten bekisting van palen en planken. In de put werden zand, keramiek en glasfragmenten gevonden, daterend uit de tweede helft van de 17de tot het begin van de 18de eeuw. Ook werd een koperen munt (oord) uit 1641 gevonden. De vondsten uit de insteek dateren uit de

tweede helft van de 16de tot het eind van de 17de eeuw, en geven de periode weer waarin de put is aangelegd. Oorspronkelijk is dit waarschijnlijk een waterput geweest.

Profiel met daarin de put met stenen mantel. (Foto: RAAP)

In vlak 1 van put 2 werd een tweede put met een bakstenen mantel en een vrijwel intacte bakstenen koepel gevonden. De stenen mantel, met een diameter van 1,5 m en 2.0 m diep, rustte op een houten spakenwiel. Naar aanleiding van de gebruikte bakstenen is deze put gedateerd in de eerste fase van het tuindershuis.

Onder de vloer van het bijgebouw waren twee bijna complete, maar sterk gefragmenteerde potten ingegraven. Waarschijnlijk gaat het hier om muizenvallen: dit soort potten werden ingegraven met de opening op vloerniveau om muizen te lokken en te vangen. Een van de muizenvallen bestaat uit een wijde kom en heeft een barst die gerepareerd is met ijzerdraad.

Fragment van een kom met barst en reparatie, die gebruikt werd als muizenval. (Foto: RAAP)

Enkele vondsten

Naast de hierboven genoemde vondsten zijn er bij de opgraving van het tuindershuis nog veel meer interessante objecten gevonden. Uit de insteek van de fundering van het hoofdgebouw komt een deel van een majolica bord uit de Vroege-Nieuwe Tijd. De scherf is met tin en lood geglaazuurd en is versierd met een geschilderde voorstelling van sinaasappels of granaatappels. In de insteek en afvallaag van de tonput zaten fragmenten uit dezelfde periode, zoals grapes, pispotten en enkele bekers van roodbakkerend geglaazuurd aardewerk. Hier zijn ook twee opvallende miniatuurgrapes gevonden, gedateerd in de Vroege tot Midden-Nieuwe Tijd. De meeste vondsten komen uit de Midden-Nieuwe Tijd. Het gaat hier om de muizenvallen, een aantal

kannen, komfoors, papkommen en een fruit/aardbeienkop. Een leuke vondst uit de Late Nieuwe Tijd is een scherf van een kopje met het logo van de Keukenhof. Het tuindershuis was eind 19de en begin 20ste eeuw namelijk eigendom van de firma Van Waveren, oprichters van de Keukenhof.

Fragment van een kopje met het logo van de Keukenhof. (Foto: RAAP)

Er zijn ook interessante metaalvondsten gedaan, waaronder een aantal gespen, een kogel, een vingerhoed, munten, loden gewichtjes en de tap van een tapkraan. Ook een tondeldoosje gemaakt van dun messingplaat uit de late 18de of eerste helft van de 19de eeuw is een mooie vondst. Het deksel dat met een ketting aan het doosje verbonden was, ontbreekt. In het doosje bewaarde men stukjes tondelzwam, die doordrenkt werden met zwavel. Met behulp van een stukje vuursteen en een vuurslag werden vonken geslagen die in het doosje belanden waardoor uiteindelijk, met behulp van blazen, een vlam ontstond.

Fragment van een tondeldoosje.

(Foto: RAAP)

Concluderend laat het onderzoek een aspect zien van de geschiedenis van een locatie onder de rook van Amsterdam. Een plek die lange tijd in het bezit was van rijke families uit de grote steden, die er niet zelf verbleven,

maar luxe buitenverblijven in de omgeving bezaten. Zij verhuurden het huis aan lokale tuinders die de buitenplaatsen van hun rijke landeigenaren voorzagen van verse groenten en fruit.

RAAP, Mina Jordanov

'Spitten in de tuin van de bovenmeester', aan de Herenstraat in Voorburg

Omdat onderzoek in het veld nauwelijks meer mogelijk is, besteedt de Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg veel tijd aan het uitwerken van oud onderzoek. Daardoor kon in 2019 een boekje verschijnen, getiteld 'Spitten in de tuin van de bovenmeester', met de resultaten van een opgraving die ruim twintig jaar eerder in de dorpskern van Voorburg was uitgevoerd.

De aanleiding voor de opgraving op de hoek van de Herenstraat en de Rozenboomlaan in Voorburg was de sloop van het schoolgebouw en de directeurswoning van de voormalige Van Wassenaer-Hoffmanschool, die plaats

moesten maken voor een nieuw gebouw.

De opgraving, in de voortuin van de directeurswoning, vond plaats tussen 24 augustus 1996 en 1 maart 1997, en werd gevolgd door waarnemingen tijdens de

Publicatie over de opgraving in de Herenstraat.

sloop van de school en de directeurswoning in februari 1999. Het onderzoek, dat voornamelijk op de zaterdagen gebeurde, trok veel publiek. Dat was te danken aan de locatie pal naast de Voorburgse weekmarkt.

Dankzij de belendende weekmarkt werd de opgraving aan de Herenstraat druk bezocht. (Foto: Martin van Rijn)

Hoewel misschien niet bevorderlijk voor de 'productie', bood de aanloop de werkgroepsleden wel veel gelegenheid om de bezoekers voor te lichten over archeologie en nieuwe leden en donateurs te werven.

De opgravingslocatie ligt aan de oudste straat van Voorburg, de Herenstraat, die minstens teruggaat tot de 14de eeuw. De huidige Rozenboomlaan - vroeger de oprijlaan van een buitenhuis - was eeuwenlang de noordoostelijke grens van de bebouwde kom van Voorburg. De bebouwing op de hoek van de Herenstraat en de oprijlaan/Rozenboomlaan (Herenstraat 1) is al vóór de bouw van de school in 1880 gesloopt. Uit historische bronnen en afbeeldingen blijkt dat daar een herberg heeft gestaan met de naam 'De Bonte Os'.

De opgraving vond plaats ter hoogte van de herberg 'De Bonte Os', die op deze 18de-eeuwse prent te herkennen is aan het uithangbord.

(Afbeelding: Collectie Duijvestein)

Gezien de plaats en de voorgeschiedenis van de locatie hoopte de werkgroep door archeologisch onderzoek een beeld te krijgen van de aard en de ouderdom van de oorspronkelijke bebouwing, de inrichting van de woning(en) en de activiteiten die er hebben plaatsgevonden.

Er zijn bij deze opgraving ruim 2500 scherven van gebruiks-aardewerk gevonden, waarvan ruim driekwart van roodbakkerd aardewerk. Het 'luxere' majolica en

Een deel van een bord van Werra keramiek met de afbeelding van een vrouw die gekleed is volgens de mode van rond 1600.

(Foto: Joanneke v.d. Engel-Hees)

faience is goed voor 7% van het totaal, evenals het industriële aardewerk. Kleinere hoeveelheden scherven zijn er van witbakkerd en grijsbakkerd aardewerk (respectievelijk 4% en 0,5%), steengoed (3%) en porselein (1%). Verder zijn er scherven van oudere aardewerksoorten gevonden, waaronder Paffrath-aardewerk (10x), Pingsdorf-aardewerk (1x) en kogelpotaardewerk (2x). Zoals bijna nergens in Voorburg ontbrak ook hier materiaal uit de Romeinse Tijd niet: Lowlands ware (2x), geveerde waar (4x) en inheems-Romeins (8x). Ten slotte werd nog één scherf uit de IJzertijd gevonden. Het meest talrijk zijn de scherven van borden (van minimaal 188 exemplaren). Daarnaast zijn alle gebruikelijke vormen vertegenwoordigd. Opvallend is dat er veel meer kachelpannen (20x) zijn dan grappen (9x).

Fragmenten van een uien- of knoflookpot. (Foto: Joanneke v.d. Engel-Hees)

Enkele opvallende vormen zijn een vogelrinkbak, een spreuwenpot en een uien- of knoflookpot. Anders dan verwacht bij een herberg is er maar weinig glas gevonden uit die periode. Wel een opvallende latere vondst: een bijna gave theeketel-inktpot uit de 19de eeuw. Er werden 46 pijpenkoppen geborgen, waarvan een deel gemerkt en één met een

Een 'theeketel'-inktpot uit de 19de eeuw.

(Foto: Joanneke v.d. Engel-Hees)

decoratie van een gekroonde leeuw met staf en vrijheids-hoed en een standerdmolen.

Het aardigste metalen voorwerp is een – helaas beschadigd – speelgoed ruitertje. Verder zijn onder andere nog enkele munten 'opgepiept' en een rekenpenning uit de periode 1790-1792.

Acht leerfragmenten bleken voldoende om een muil uit de 17de of de eerste helft van de 18de eeuw te reconstrueren. Gezien de kleine maat zou hij van een jonge man of van een vrouw geweest kunnen zijn.

Er werden op het terrein ruim 650 stukken bot gevonden met een totaalgewicht van bijna 8,5 kilogram, allemaal consumptie-afval. De bewoners aten kennelijk nauwelijks varken, dat slechts 7% van de botten uitmaakte. Daarentegen was 38% afkomstig van rund en 34% van schape. Ook werd een voorwerp van bot gevonden, mogelijk een kammetje. Een tweede kam, model 'vlooienkam', is van hout.

Een bewerkt object – mogelijk een kammetje - van been of hertschoorn.

(Foto: Joanneke v.d. Engel-Hees)

Aangezien er op de opgravinglocatie eerder panden hebben gestaan, is het niet vreemd dat er nogal wat bouwmaterialen is opgegraven, waaronder veel stukken van baksteen, dakpannen, plavuizen en tegels. Van de laatste zijn er fragmenten van bijna zestig stuks, daterend uit de 17de en de 18de eeuw.

Een opmerkelijk stuk is een profielsteen. Deze zool-

Profielsteen.

(Foto: Joanneke v.d. Engel-Hees)

vormige steen van 17,5 x 8,5 x 4cm met sporen van mortel is niet in deze vorm gebakken, maar zo gekapt. Op de zijkant van de steen zijn de kasporen nog zichtbaar. Profielstenen werden toegepast in de middenstijl van gotische vensters (montants), waarbij in de groeven aan weerszijden het glas werd vastgezet. Ze zijn te vinden in religieuze en andere monumentale gebouwen van vóór 1600. De grote vraag is van welk gebouw in de Herenstraat of omgeving die steen afkomstig is. De herberg die op de plaats van de opgraving zou hebben gestaan, is daarvoor zeker te jong. Mogelijk is hij afkomstig van de Oude of Martinuskerk, waarvan in 1830 bij een grondige restauratie de gemetselde traceringen van de ramen zijn vervangen door houten vensters.

Uit de sporen en funderingen in combinatie met het vondstmateriaal blijkt dat het onderzochte terrein sinds de 15de of 16de eeuw in gebruik is geweest. Daarbij kunnen vijf fasen worden onderscheiden.

Op het laagste niveau (fase 1) zijn paalkuilen aan het licht gebracht, die wijzen op een huis of schuur op deze plaats uit de 15de of 16de eeuw. De kuilen lagen onder plantenbedden (fase 2), waarin wel enkele scherven van middeleeuws aardewerk werden gevonden, maar 'modern' materiaal, zoals kleipijpen, faience en majolica ontbrak. Boven de plantenbedden (fase 3), maar onder de latere stenen funderingen, werden eveneens paalkuilen gevonden. Deze vormen een indicatie dat de latere steenbouw vooraf is gegaan door houtbouw, vermoedelijk in de late 16de eeuw of het begin van de 17de eeuw.

Het stenen pand (fase 4) is gebouwd in het laatste kwart

van 16de of in het eerste kwart van de 17de eeuw. Aanwijzingen hiervoor zijn het soort bakstenen waaruit de muren zijn opgetrokken, de maat van de plavuizen en het aardewerk in combinatie met de vermelding van een transactie van een pand op deze plaats in 1635. Het pand, dan bekend als herberg 'De Bonte Os', wordt ook genoemd in een krant van 1787 in verband met rellen tussen prinsgezinden en patriotten. Pas in 1832 is het pand ook op de kaart te vinden, maar dan zijn al wel het oostelijke deel en het achterdeel ervan afgebroken. Voordat in 1880 de school aan de Rozenboomlaan werd gebouwd, is ook het westelijke deel gesloopt. De ruimte werd voortaan benut voor een tuin voor het hoofd van de school.

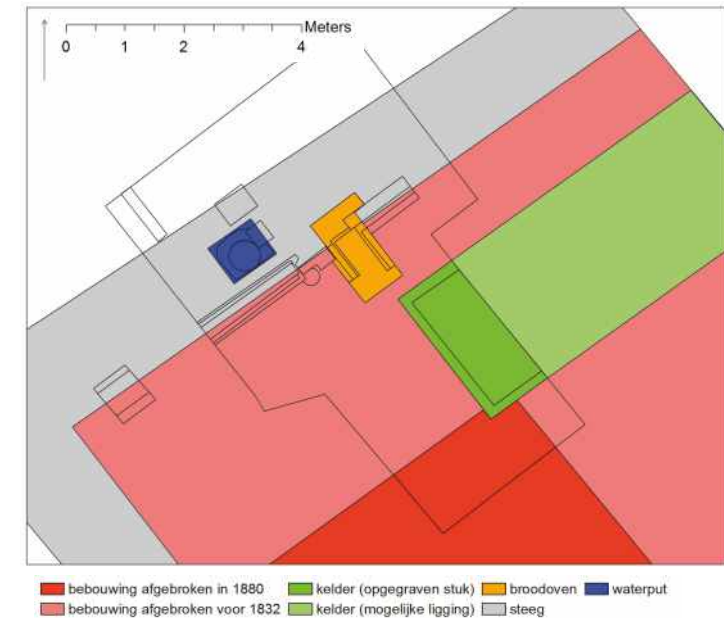
Het stenen gebouw besloeg blijkens de kadasterkaarten van 1832 en 1875 en de opgegraven fundering oorspronkelijk twee percelen, waarvan in de 19de eeuw alleen het linker nog was bebouwd. Dat de bebouwing zich oorspronkelijk ook over het rechter perceel heeft voortgezet, bleek op de opgraving uit een tussenmuur, een plavuizenvloertje en vooral een doorlopende kelder. Omdat aan die zijde nauwelijks is gegraven, is er verder niets over bekend. Over de inrichting van het linker perceel zijn we dankzij de opgraving meer te weten gekomen. Er liep vanaf de

Een halfverdiepte kelder liep door over twee percelen.

(Foto: Martin van Rijn)

Herenstraat gezien aan de linkerkant een 20 m lange steeg, die achterin een knik naar rechts maakte om daar verder te lopen tussen de achtergevel van het pand en een tuinmuur. Hier was een waterput, vervaardigd van een ton, met mogelijk een stenen opbouw.

Interpretatie van de sporen uit de vierde fase van de bebouwing. (Tekening: Jorrit van Horssen)

In de achtergevel was een doorgang naar de steeg. Rechts daarvan stond een gemetselde bak en een blok metselwerk, waarop mogelijk een bakoven heeft gerust. Links ervan werd een grotendeels complete aspot gevonden, die wijst op een haard in de nabijheid. Dan was er nog de halfverdiepte kelder met plavuizen, die heeft doorgelopen op het rechter perceel.

Ten slotte werd vermoedelijk aan het begin van de 19de eeuw het achterste deel van de herberg, ter plekke van de opgraving, afgebroken. Op het terrein werden verschillen-

de afvalkuilen ingegraven met huishoudelijk afval van de bewoners van het resterende deel van het pand (fase 5). Heeft de werkgroep bij deze opgraving de resten van herberg 'De Bonte Os' gevonden? In ieder geval zijn de funderingen van een groot dubbelpand aangetroffen, voorzien van een waterput, een bakoven, een haard en een half-verdiepte kelder. Het vondstmateriaal is over het geheel genomen niet kenmerkend voor de inventaris van een herberg. Wel is er een aantal grote schalen, kommen en bordes gevonden, acht testen en wel dertig fragmenten van kachelpannen.

Omdat de werkgroep slechts een klein deel van de percelen heeft kunnen opgraven, ligt het overtuigende bewijs voor de herberg echter misschien nog steeds onder de grond.

*Archeologische Werkgroep Leidschendam-Voorburg,
Wim van Horssen*

Een laat-Romeinse muntvondst uit Strijen

Eind november 2017 ondernam de heer Martin van Hees uit Spijkenisse een speurtocht onder water naar een verloren trouwring. De trouwring was in het water gevallen van een vaart nabij Strijen. Bij zijn duik kwam hij een paar kleine koperen munten tegen. De twee munten waren lichtgroen gepatineerd en lagen in een humeuze bruine laag schuin in de klei van de bodem van de vaart. De laag erboven bestond uit slib, los grind en wat recent puin. Eenmaal boven water bleek het te gaan om twee Romeinse munten; de heer Van Hees meldde zijn vondst daarom aan bij het provinciaal archeologisch depot.

Hoewel er vrij vaak Romeinse munten worden gevonden in de bodem van Zuid-Holland, zijn munten van een dergelijke ouderdom in de Hoekse Waard toch behoorlijk zeldzaam. Hoe zeldzaam deze tamelijk afgesleten munten echt waren, bleek wel bij nadere bestudering van de vondst.

Voor- en achterkant van een AES van keizer

Constantius II. (Foto: Provincie Zuid-Holland)

Munt 1 is een tamelijk afgesleten, slecht leesbare AES III of IV van het type GLORIA EXERCITUS, geslagen in Alexandria (Egypte) tussen 337 en 341 onder keizer Constantius II (Bruck 1961, p. 27-30). De voorkant toont de kop van de keizer naar rechts kijkend, met als randschrift CONSTAN TIVSAVG; in zijn haar draagt de keizer een diadeem bestaande uit een dubbele rij parels. Op de achterkant staat een veldteken ofwel legioensstandaard, geflankeerd door twee soldaten. De soldaten dragen elk een helm en een mantel, ze hebben hun schild aan de voet en hun lans met de punt naar beneden gewend, ten teken dat hun werk er op zit. Het randschrift is in drie delen aangebracht: GLOR IAEXERC ITVS (hetgeen zoveel betekent als Glorie of Roem van het Leger).

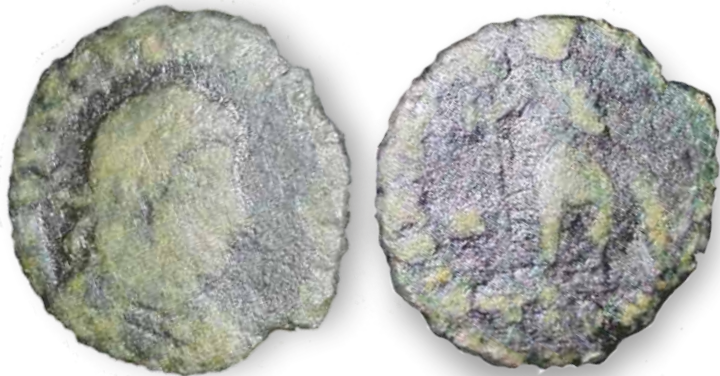
Constantius II was een zoon van Constantijn de Grote en werd geboren in Sirmium, het huidige Sremska Mitrovica in Servië, op 7 augustus 317. Op 13 november 324 werd hij door zijn vader op 7-jarige leeftijd tot Caesar (kroonprins) benoemd. Toen zijn vader in mei 337 stierf, verdeelde hij het rijk samen met zijn broers Constantijn II en Constans. Constantius kreeg daarbij het oostelijke deel, maar na het overlijden van zijn broers in 340 en 350 werd hij keizer over het gehele rijk. Gedurende zijn heerschappij waren er in

het oosten regelmatig invallen van de Perzen. De meeste van deze invallen wist hij af te slaan. Zijn militaire campagnes tegen de Germaanse stammen waren redelijk succesvol: in 354 versloeg hij de Alamannen in Zuid-Duitsland; in 357 voerde hij ten noorden van de Donau campagne tegen de Quaden en Sarmaten. In 355 benoemde Constantius zijn neef Julianus tot Caesar, en stuurde hem naar het onrustige Gallia. Julianus trad daar met zoveel succes op, dat zijn troepen hem in 360 tot keizer uitriepen. Een burgeroorlog tussen oom en neef werd voorkomen door het overlijden van Constantius op 3 november 361.

Munt 2 is een zwaar afgesleten, lastig leesbare AES II van het type VIRTUS EXERCITI, waarschijnlijk eveneens geslagen te Alexandria, onder keizer Valentinianus II tussen 383 en 388. Op de voorkant is de buste van de keizer zichtbaar, naar rechts kijkend, in zijn haar draagt ook deze keizer vermoedelijk een pareldiadeem. In het randschrift zijn nog net de letters VAL te onderscheiden; het oorspronkelijke randschrift was waarschijnlijk DNVALENTINIANVSPFAVG. Op de achterkant is de keizer nogmaals afgebeeld, terwijl hij een op de grond liggende barbaar vertrapt. De keizer is gekleed in een korte tuniek, met in de ene hand een standaard en in de andere hand een globe. De barbaar is niet meer te onderscheiden, net zo min als het randschrift en de muntplaats. Van beter bewaard gebleven exemplaren is bekend dat het randschrift VIRTVSE XERCITI (De Deugd van het Leger) zou moeten zijn. Vrijwel alle munten van dit type zijn geslagen in Alexandria (Bruck 1961, p. 86-87). De munt is niet alleen op de beeldenaar, maar ook langs de rand zwaar afgesleten, zodanig dat hij qua diameter in de buurt komt van munt 1, een AES III of IV.

Valentinianus werd geboren in 371 en werd na de dood van zijn vader al op zeer jonge leeftijd in 375 tot keizer gekroond. Hij deelde de macht over het West-Romeinse

Rijk met zijn veel oudere halfbroer Gratianus. Toen deze in 383 werd vermoord door de opstandige generaal Magnus Maximus riep Valentinianus de hulp in van de Oost-Romeinse keizer Theodosius die vervolgens in 387 Maximus versloeg. Na die overwinning plaatste Theodosius zijn generaal Arbogast (een Frank) aan de zijde van Valentinianus. In feite werd de jonge keizer daardoor een marionet van zijn Oost-Romeinse collega. In 388 probeerde Valentinianus II de generaal om te brengen, maar dat mislukte. Een paar dagen later werd de jonge keizer dood gevonden in zijn kamer.

Voor- en achterkant van een AES van keizer Valentinianus II. (Foto: Provincie Zuid-Holland)

Hoewel er juist de laatste drie decennia dankzij de activiteiten van detectorzoekers veel Romeinse vondsten gedaan worden, blijven munten uit de 4de eeuw beperkt tot een paar vindplaatsen, die met name in het westelijke deel van de limes-zone liggen. Bij een door schrijver dezes uitgevoerde (ongepubliceerde) inventarisatie een paar jaar geleden, bleek het zwaartepunt van de verspreiding van deze munten tamelijk verrassend in de omgeving van Leiden te liggen. Van de voor 340/350 geslagen munten waren er in Leiden acht van Constantius II: vier uit de tijd dat hij Caesar

was (324-337) en vier uit de beginperiode van zijn keizerschap (337-341). Van de na 340/350 geslagen munten uit Leiden en omgeving waren er twaalf toe te wijzen aan Constantius II. Ook uit Katwijk aan den Rijn, waar uit de opgraving van De Zanderij twaalf munten uit de 4de eeuw bekend zijn, zijn er twee van die twaalf van Constantius II (Van der Velde 2008, 265-268). Met de munt uit Strijen is er nu voor het eerst een vindplaats bijgekomen die niet in de limes-zone ligt.

Munten van Valentinianus II zijn veel zeldzamer in Zuid-Holland. Mij zijn er slechts vier andere vindplaatsen bekend: Den Haag (Baart 1990, 87), Leiderdorp (Dijkstra et al. 2016, 200), Leiden (NUMIS 1051474, NUMIS 1051475), en Dordrecht (NUMIS 1009094).*

Grote vraag bij deze vondst is wat hij nu betekent voor ons beeld van de Laat-Romeinse Tijd in Zuid-Holland. Wat die vraag betreft, kan een andere, nu vrijwel vergeten vondst uit 1965, gedaan op circa vijf kilometer afstand, wellicht een antwoord geven. Toen werd namelijk uit het filter van een baggermolen die bezig was geweest in het midden van de Binnenbedijkte Maas, een vrijwel gaaf gebleven zogenaamde 'drie-knoppenfibula' uit de tweede helft van de 4de eeuw opgevist, samen met een bronzen lansvoet uit dezelfde tijd (Burgers 1968, Heeren & v/d Feijst 2017, 178-182). De Binnenbedijkte Maas is nu een vreemd kronkelend meer in het midden van de Hoekse Waard. Maar in feite is dit meer een overblijfsel van een oorspronkelijke loop van de Maas, die door geschiedkundigen de Romeins-middeleeuwse Maas wordt genoemd. Dit water kwam bij (het toen nog niet bestaande) 's-Gravendeel de huidige Hoeksche Waard binnen, en vervolgde zijn weg aan de westkant van Oud-Beijerland (dat toen ook nog niet bestond) richting de huidige Oude Maas

en de Noordzee. Ter hoogte van Heusden sloot hij aan op de ons bekende Maas, maar deze rivierloop werd in de 13de eeuw stroomopwaarts bij Heusden en stroomafwaarts bij Maasdam afgedamd. Via de nu afgedamde Lage Vliet en de Keen stond Strijen op zijn beurt vroeger in verbinding met de Binnenbedijkte Maas. En via de Romeinse Maas en de enkele kilometers noordelijker gelegen Zuid-Hollandse Waal en Merwede bleven de Laat-Romeinse bewoners van Britannia en van de Hollandse kust in contact met het Limburgse en Belgische Maasland. Vondsten van 4de-eeuwse munten uit Gorinchem, Dordrecht en Alblasterdam (Dijkstra 2011, 471) wijzen daar ook op (NUMIS 1012732).* De twee nu in Strijen gevonden munten onderstrepen het belang van de Maas als verkeersweg in de Laat-Romeinse Tijd. Hoewel de bewijzen daarvoor dus nog spaarzaam zijn, lijkt het er op dat deze waterweg in de 4de eeuw eenzelfde belangrijke strategische functie had als de Rijn tussen Katwijk en Xanten voor het Duitse Rijnland.

Provincie Zuid-Holland, René Proos

Twee 14de-eeuwse wapenhandschoenen uit Alphen aan den Rijn

Enige tijd geleden kreeg de provincie de melding dat er een heel bijzondere vondst was gedaan in de omgeving van Alphen aan den Rijn.

De heer C. de Bruin had tijdens een wandeling een partij opgebaggerde grond zien liggen op een plek waar de zijrivier de Gouwe uitmondt in de Rijn. Zijn vermoeden, dat die baggergrond wel eens interessante vondsten zou kunnen bevatten, werd snel bewaarheid. Zijn oog werd getrokken door een metalen voorwerp dat uit de modder omhoog stak. Het leek op de rand van een metalen pot of beker, op het eerste gezicht versierd met kleine metalen nopjes. Toen hij het ding uit de modder trok bleek het om een ijzeren handschoen te gaan; op korte afstand ervan-

*NUMIS database via <https://nnc.dnb.nl/dnb-nnc-ontsluiting-frontend/#/numis/>

De twee linker wapenhandschoenen.

(Foto: Provincie Zuid-Holland)

te rangschikken onder de noemer 'zandloper-vormige' of 'klokvormige' wapenhandschoenen.

Met ijzer versterkte handschoenen komen pas voor vanaf circa 1330-1340. Ze passen in de ontwikkeling die aan het begin van de

14de eeuw ontstond en een overstap betekende van het gebruik van een maliënkolder naar het platenharnas.

Voor die tijd gebruikte men óf dikke leren handschoenen óf wapenwanten die onderdeel waren van de maliënkolder en daar vast mee verbonden waren. De handschoenen uit Alphen daarentegen zijn beide gemaakt van een uitgehamerde plaat ijzer uit één stuk, gesmeed en gehamerd naar de vorm van de knokkels van de hand, met een ondiepe V-vormige verdieping tussen elke knokkel. Een rij afgeplatte, gewelfde ijzeren klinknagels volgt de lijn van elk handbeen. Bovendien volgen twee rijen boven elkaar geplaatste klinknagels de rand van de manchet.

De handschoenen zijn gedeeltelijk open en werden bij het in elkaar zetten over een leren binnenhandschoen geschoven.

Die leren binnenhandschoen werd op zijn beurt vastgemaakt aan de wapenhandschoen door middel van de dubbele rij klinknagels langs de rand van de manchet.

Op iedere knokkel was oorspronkelijk ook een wat grotere klinknagel gezet, waaraan de vingers van de leren binnenhandschoen vastzaten. Op de vingers van de leren binnenhandschoen werden dan weer deels overlappende ijzerplaatjes door middel van kleine klinknageltjes vastgezet.

Oorspronkelijk zouden de handschoenen bedekt kunnen zijn geweest met felgekleurd leer of textiel, vastgezet door de lijnen van klinknagels op de knokkels en de rug van de handplaat. In de strijd boden de ijzeren handschoenen bescherming aan handen en polsen en tegelijkertijd zorgde de

daan vond hij, nadat hij teruggekomen was met zijn metaaldetector, in de bagger nog twee exemplaren. De vinder dacht al dat hij een bijzondere vondst gedaan had, maar hoe bijzonder bleek pas na afspoelen van de vondsten thuis onder de keukenkraan. Hij deelde zijn vondsten met een vriend, de heer J. Olthoff uit Rotterdam, die twee van de handschoenen overnam en liet conserveren. De heer Olthoff zocht op zijn beurt weer contact met de provincie, omdat hij het vermoeden had dat dit wel eens een zeer bijzondere vondst zou kunnen zijn.

Het gaat bij de handschoenen van de heer Olthoff om twee wapenhandschoenen, onderdelen van een laatmiddeleeuwse wapenrusting. In eerste instantie leek het om een paar te gaan, maar nadere beschouwing leert dat het twee linkerhandschoenen zijn, die op details van elkaar verschillen. Ze zijn allebei gemaakt van een enkele ijzeren plaat, in de vorm van een zandloper. De manchetten zijn breed en wijd uitlopend, de pols smal. De randen van de manchetten worden begrensd door kleine, dicht op elkaar staande voeringklinknagels met gewelfde koppen, en in het midden van elke knokkel zit een wat grotere klinknagel van hetzelfde type. Een van de twee handschoenen heeft een smalle koperen sierstrip rondom de pols lopen, de andere heeft op de knokkels, in plaats van ijzer, koperen klinknagels. Als type zijn ze

Grafmonument voor Gunther von Schwarzbürg (circa 1349) in de Dom van Frankfurt am Main.

(Foto: Guinevere-jackson via wikimedia)

open klokvorm bij de polsen voor meer beweeglijkheid om zwaard of strijdbijl goed te kunnen hanteren.

Als onderdeel van de wapenrusting worden ze soms ook afgebeeld op levensgrote zogenaamde 'gisants', beelden die in de Middeleeuwen de tombes van overleden edellieden sierden.

Wapenhandschoenen worden slechts zelden gevonden bij archeologische opgravingen. In Nederland is een min of meer complete handschoen gevonden in 's-Hertogenbosch (Willemsen 2015, 96) en fragmenten van een tweede bij de opgravingen in 2011 van de stadsgracht in Delft (<http://archeologie-delft.nl/blog/1541-de-eerste-eeuwen-van-holland>). De handschoen uit 's Hertogenbosch wordt gedateerd rond 1400; die uit Delft is gedateerd in 1359 en hangt vermoedelijk samen met het beleg van die stad tijdens de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Ook uit Limburg zijn twee vondsten van handschoenfragmenten bekend, toevallig allebei uit de gemeente Onderbanken (Ruijters 2015, Keijers 2017), beide gedateerd in de 14de eeuw. Buiten Nederland heeft The Royal Armouries in Leeds een tweetal klokvormige wapenhandschoenen in de collectie,

die in de tweede helft van de 14de eeuw gedateerd worden (<https://collections.royalarmouries.org/#/objects>). Andere handschoenen van dit type zijn bekend van verzamelingen uit Chartres (Fr.), Lund (Zw.) en Florence (It.). De datering van de handschoenen ligt ook daar in de periode 1350 - 1400. Die datering mag ook voor de Alphense wapenhandschoenen aangenomen worden.

De vraag die nu overblijft, is hoe de handschoenen ooit in de modder bij Alphen terecht zijn gekomen. De vergunning voor het baggeren voor het verdiepen van de vaargeul en het verbreden van de Gouwe-monding ten behoeve van de scheepvaart werd afgegeven in 2015; men is datzelfde jaar begonnen met de werkzaamheden. De grond die hierbij vrijkwam was ernstig vervuild en bleek niet herbruikbaar voor andere doeleinden. Een financiële strop voor de baggeraar, die daarom in afwachting van reiniging en vergunningverlening de grond tijdelijk deponeerde op een terrein aan de Rijnsoever, achter de Gouwsluisseweg. Daar lag de partij nog toen de heer de Bruin in 2015 er langs wandelde en iets raars uit de bagger zag steken. Of de handschoenen nu uit de rivier kwamen of uit het afgegraven stuk van de oever is niet duidelijk, maar gezien de bijzonder goede staat van het metaal moeten de handschoenen lange tijd in een anaerobe (zuurstofarme) omgeving hebben gelegen. Dat zou er op kunnen wijzen dat ze langere tijd in de modder op de bodem van de vaarweg hebben gelegen. Bij het checken van de vindplaats in ARCHISIII bleek dat er in oktober 2015 van min of meer dezelfde locatie ook al de vondst van een wapenhandschoen gemeld werd (waarnemingsnummer 3975873100). Die vondst werd tijdens het baggerwerk gedaan. Wie de vinder en de melder van deze vondst waren, stond er helaas niet bij. Dat zou dus kunnen betekenen dat op deze plek minstens vier wapenhandschoenen verloren zijn. Wat was hier aan de hand? De heer Olthoff wees er bij het melden van zijn vondst al op dat de vind-

plaats ooit het toneel is geweest van een veldslag. De Slag bij Alphen aan den Rijn (ook wel de Slag bij de Gouwsluis genoemd) maakte deel uit van de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Binnen een jaar werd er op deze plek tweemaal strijd gevoerd tussen dezelfde partijen. De eerste slag werd geleverd op 21 oktober 1425. Het Hoekse leger van Jacoba van Beieren was met steun van de bisschop van Utrecht opgetrokken vanuit Gouda. Troepen uit Henegouwen, gesteund door Kabeljauwse aanhangers uit Leiden, Amsterdam en Haarlem, hadden namelijk ter hoogte van de Gouwsluis een houten fortificatie gebouwd van waaruit ze de doorvaarroutes over de Gouwe en Rijn konden controleren. De lokale bevolking had weinig op met deze bezetting en besloot daarom samen te werken met het Hoekse leger van Jacoba. De mensen dreven bij wijze van list hun vee op tegen de houten versterking. Daardoor werd de Kabeljauwse bezetting gedwongen om in actie te komen en de boeren en hun vee tegen te houden. Vanuit een hinderlaag in de bosjes rondom de versterking kwamen de Hoeken uit Gouda tevoorschijn en vond er een veldslag plaats waarbij honderd Kabeljauwse aanhangers gevangen werden

De omgeving van de Gouwsluis in 1561. Aan de linkerkant van de afbeelding is nog net de Rijn te zien.

genomen. Jacoba zelf was overigens achtergebleven in Gouda, haar troepen werden door een paar van haar vertrouwelingen aangevoerd. De partij van Jacoba van Beieren won de slag en nam in triomf de stedelijke banieren van Leiden en Haarlem mee naar Gouda (Wagenaar 1750, 467). Een klein half jaar later, in april 1426, belegerde het leger van Jacoba de stad Haarlem. Jacoba brak eind april dit beleg af, nadat ze gehoord had dat er een vijandelijk ontzettingleger haar kant op kwam. Dit leger bestond in de kern uit achthonderd Vlaamse huurlingen. Verder had zich opnieuw een aantal burgers uit Leiden en Amsterdam aangesloten bij dit leger. Ze naderden Alphen via de Gouwe. De gravin zou een belangrijk strategisch object verliezen als de nederzetting en de versterking bij de Gouwsluis in handen van haar tegenstanders zouden vallen. Ze wist opnieuw te winnen: het Vlaamse huurlingenleger vluchtte naar Leiden. Aan Kabeljauwse kant sneuvelden zo'n vijfhonderd man, waaronder 85 burgers uit Leiden (Wagenaar 1750, 471). De veldslag werd voornamelijk op de rivier de Gouwe uitgevochten. Alles overwegende: de vondstomstandigheden van de handschoenen in de modder, hun relatieve datering in de tweede helft van de 14de eeuw en de gegevens uit de historische bronnen, maken het heel aannemelijk dat de handschoenen verloren zijn bij schermutselingen op het water. Voor zo'n treffen komt in feite alleen de tweede slag bij de Gouwsluis in 1426 in aanmerking. De klokvormige wapenhandschoenen uit Alphen zullen rond 1425 misschien ietwat ouderwets geogd hebben, maar als onderdeel van een wapenrusting voor poorters of huurlingen bewezen ze aan het begin van de 15de eeuw zeker nog hun waarde. Op de wapenhandschoen van de heer De Bruin en de overige vondsten die hij op de locatie aantroef, willen we in de Kroniek van volgend jaar terugkomen.

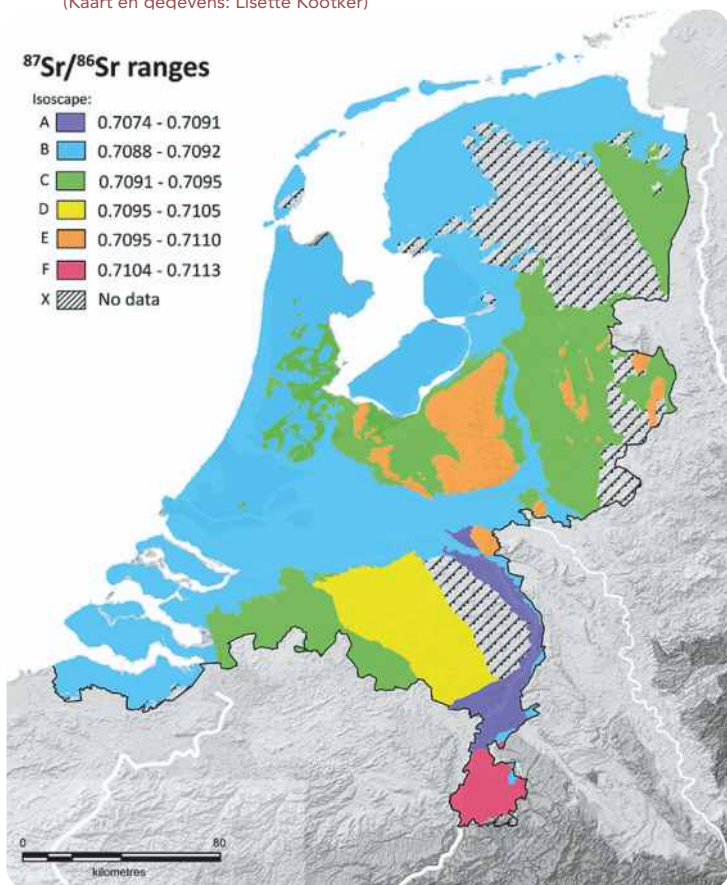
Provincie Zuid-Holland, René Proos

Isotopenonderzoek naar de makers van Holland

Ons collectieve geheugen gaat in de regel niet veel verder terug dan de 80-jarige Oorlog tegen Spanje onder leiding van Willem van Oranje. Veel mensen weten maar weinig van de geschiedenis die daaraan voorafgegaan is. Wie weet er nog dat Philips II, koning van Spanje en verklaard tegenstander van Willem van Oranje, ook graaf van Holland was? En wie weet wat die titel, graaf van Holland, inhield en hoe dat Holland, waar de graven over heersten,

Kaart van de strontium-isotopenverhouding (SR ranges) in verschillende regio's van Nederland.

(Kaart en gegevens: Lisette Kootker)

ooit ontstaan is? De provincie Zuid-Holland werkt er al enige tijd aan om, samen met Noord-Holland en de Hollandse gemeenten, juist dat onbekende verhaal voor het voetlicht te brengen. Want het verhaal van het oude middeleeuwse Holland is het waard om bestudeerd en verteld te worden. We hebben het dan over het ontstaan van Holland tussen 900 en 1300. Het is de tijd waarin de grote veengebieden tussen de kust en de Utrechtse Heuvelrug werden omgezet in het polderland dat we nu als typisch 'Hollands' ervaren: weilanden met koeien, sloten en een molen. Dat landschap in cultuur brengen moet, met enkel spierkracht en houten gereedschap, een enorme klus geweest zijn. De provincie Zuid-Holland meent dat veel van haar inwoners nieuwsgierig zijn naar de herkomst van die pioniers, die Holland als het ware hebben gemaakt. Veel meer dan 18.000 mensen woonden er rond het jaar 900 niet in Holland, dus een instroom van hulp van buiten de regio mag vermoed worden. Om over die eventuele instroom van 'migranten' avant la lettre meer te weten te komen, moet er onderzoek naar worden gedaan.

Vrij recent is er een onderzoeksmethodiek ontwikkeld, die ons kan vertellen waar iemand zijn jeugd heeft doorgebracht.

De grond van de streek waar we wonen bevat allerlei scheikundige componenten, waaronder ook het element strontium. Strontium komt vrij voor in de natuur; het zit overal in de bodem. Zo komt het terecht in planten en via voeding ook in dieren en mensen. Strontium is daarnaast een chemisch element dat verschillende isotopen kent. Die isotopenmix komt in verschillende verhoudingen in de bodem voor. Elke geologische ondergrond heeft zijn ouderdom en chemische samenstelling en daarmee ook zijn eigen signatuur voor strontium. Zo hebben verschillende regio's hun eigen specifieke 'strontium-handtekening'. Strontium krijgen we binnen via ons drinkwater en lokaal

verbouwd voedsel. Het wordt in ons skelet opgenomen, ook in het glazuur van onze tanden en kiezen. Het opslaan van strontium in het tandglazuur gebeurt alleen zolang het glazuur mineraliseert en die fase is voor iedere tand en kies anders. Het glazuur van de eerste kies (M1) mineraliseert bijvoorbeeld in de eerste drie levensjaren, daarna stopt ook de opname van het strontium.

Door de strontium-isotopenverhouding in de eerste kies te vergelijken met een landkaart met strontiumverdelingen per regio, kunnen we zien waar iemand zijn vroegste jeugd jaren heeft doorgebracht. Voor het herkomstonderzoek naar de vroege Hollanders zijn daarom door de provincie Zuid-Holland in 2019 van een aantal bekende laatmiddeleeuwse begraafplaatsen (ruwweg daterend tussen 900 en 1300) uit de opgegraven skeletten de M1-kiezen verzameld. Het gaat om meer dan honderd kiezen uit begraafplaatsen van de kop van Noord-Holland tot de Zuid-Hollandse Eilanden. Lisette Kootker van Het Skeletloket (verbonden aan de Vrije Universiteit, Amsterdam) is vervolgens in opdracht van de provincie aan de slag gegaan om de verzamelde kiezen te analyseren op hun strontium-isotopenverhouding. De uitslag van dit isotopenonderzoek, gecombineerd met het archeologische verhaal van de achtergronden van de mensen achter de kiezen en de pioniersperiode waarin zij leefden, wordt verwacht in de loop van 2020.

Provincie Zuid-Holland, Joost Vorst en René Proos

Zoutzieders in Vlaardingen

In de jaren '50 en '60 van de vorige eeuw zijn door amateur-archeologen van de werkgroep Helinium van de AWN talrijke vindplaatsen uit de IJzertijd in Vlaardingen en omgeving onderzocht. Daaronder bevond zich ook een vindplaats op de plaats van de toenmalige nieuwbouwlocatie Westwijk. Deze vindplaats was in 1962 ontdekt door

Cees Wind bij de bouw van het bejaardencentrum De Wetering, nu Zorgcentrum De Wetering. De vindplaats omvatte naast voor de regio Midden-Delfland relatief vroeg nederzettaarsaardewerk uit de IJzertijd ook een aantal massieve voorwerpen die in verband konden worden gebracht met zoutwinning (briquetage-aardewerk).

In september 2018 is op dezelfde locatie, voorafgaand aan nieuwbouw op het terrein van Zorgcentrum De Wetering aan de Claudius Civilislaan 40 door Econsultancy een opgraving uitgevoerd. Naast onder andere goed geconserveerd nederzettaarsaardewerk, is in een geul opnieuw massief briquetage-aardewerk gevonden. Helaas was de oever van de geul, waar eventuele bewoningsresten of sporen van zoutproductie konden worden verwacht, vrijwel volledig verstoord door de bouw van het bejaardenhuis in 1962. In het kader van de opgraving is ook een deel van de vondstrijke stort afgevoerd naar het depot van de gemeente Vlaardingen en onderzocht door leden van de archeologische werkgroep Helinium.

Ter ere van de pensionering van 'zoutarcheoloog' Peter van den Broeke is het in 2018 en 1962 opgegraven zoutaardewerk in een hernieuwd kader geplaatst (Van Heeringen, Brussé & de Koning 2019). De hier opgenomen bijdrage is een verkorte samenvatting van dat artikel.

Het vondstcomplex van Vlaardingen-De Wetering uit 1962 omvat 10 massieve briquetage-objecten, die variëren van een klosje tot puntige objecten, kleispijkers met een min of meer vierkante doorsnede en dikke 'stutten'. In het in 2018 geborgen materiaal zitten 8 fragmenten/voorwerpen die in verband kunnen worden gebracht met de winning van zout. Het gaat allereerst om massief briquetage-aardewerk in de vorm van twee klossen, twee rechthoekige kleispijkers en een ronde kleispijker.

Het aardewerk is zacht gebakken, lichtbeige van kleur en

Massieve briquetage objecten.

voelt 'stoffig' aan. Toch is er soms wat organisch materiaal en potgruis te onderscheiden. Vier fragmenten briquetage-vaatwerk zijn geheel organisch verschaald en hebben een zeer poreus uiterlijk. Het zijn 3 randfragmenten en een dikwandig (bui?)fragment. De vindplaats Vlaardingen-De Wetering is op basis van typologie en andere aardewerkkenmerken als een van de weinige vrij vroege midden-ijzertijdvindplaatsen in de kolonisatie van het (veen- en klei)gebied van Midden-Delfland aangemerkt (Broekpolder I aardewerkstijlgroep). Dit is bij de aardewerk-analyse van Vlaardingen-Claudius Civilislaan opnieuw bevestigd. De datering ligt omstreeks 250 v. Chr.

Op basis van de nu bekende gegevens kan worden gezegd dat het begin van de bewoning in de Midden-IJzertijd in het veen- (en klei)gebied van Midden-Delfland vlakbij de Maas gezocht moet worden, in en nabij de huidige stedelijke bebouwing van Vlaardingen. Pas later heeft de bewoning zich uitgebreid over het noordelijk gelegen veengebied. Verder kan worden opgemerkt dat van alle tientallen vindplaatsen uit de IJzertijd in het veengebied ten noorden van de Maas slechts één vindplaats, Vlaardingen-De Wetering/Claudius Civilislaan, massief briquetage-aardewerk heeft opgeleverd. Dit betekent dus dat er een zoutwinningslocatie in de nabije omgeving van deze vindplaats lag. Dit is goed voorstelbaar gezien de ligging dichtbij het estuarium van de Maas. Dat er tot op heden slechts één site bekend is, kan liggen aan de stede-

lijke omgeving van Vlaardingen waar de onderzoeksmogelijkheden beperkt zijn en ook aan erosie van afzettingen dichtbij de rivierloop.

Hoe we ons de technische inrichting voor het indampen van het zoute water moeten voorstellen is lastig te zeggen. De vindplaats uit dezelfde periode, Veurne-Stabelincksleed in het Belgische

kustgebied, wijst er in ieder geval op dat intentionele bodemafvlakking en met paaltjes versterkte damaanleg (zoutpan?) tot de technische mogelijkheden behoorden. Het is verleidelijk om in deze context ook dammen en duikers van uitgeholde boomstammen die in het centrum van Vlaardingen zijn opgegraven, en die in ieder geval teruggaan tot de Late IJzertijd, hierbij te betrekken. Zoals opgemerkt, lijkt de hernieuwde kolonisatie van het veengebied in de loop van de Midden-IJzertijd zich in de omgeving van de huidige stedelijke bebouwing van Vlaardingen te bevinden. Lag de aanleiding en het succes van deze kolonisatie (mede) in de zoutwinning en de 'export' ervan naar het achterland? Hoe het ook zij, dit betekent in ieder geval dat de vindplaats De Wetering/Claudius Civilislaan een belangrijke indicatie is dat in Vlaardingen nog belangwekkende sleutelsites verborgen kunnen liggen, die mogelijk voor de gestelde hypothesen een beter gefundeerde onderbouwing kunnen leveren.

*Van Heeringen Archeologie, Robert van Heeringen
Econsultancy, Steven Brussé en Nicole de Koning*

Oud metaal opnieuw laten glanzen

Metaal is en blijft een kwetsbare vondstgroep. In het Provinciaal Archeologisch Depot wordt elk jaar een aantal vondsten geselecteerd voor behandeling om verdere achteruitgang tegen te gaan. Hierbij een greep uit de behandelde objecten uit 2019.

Schiedams keurlood

In Schiedam zijn bij archeologisch onderzoek in 2004 op de locatie van het Land van Belofte tientallen textielloden gevonden. In het algemeen komen keurloden redelijk stabiel of zelfs ongeschonden uit de bodem, en ook hier was dat het geval. Vorig jaar werd toch besloten tot behandeling, want zonder behandeling kunnen keurloden scheuren, breken of zelfs verpoederen.

Een bijzonder exemplaar uit deze groep is een keurlood met het stadswapen van Schiedam.

Details van de stempel zijn vrijgekomen, toen dit exemplaar werd behandeld. Zo werden het afgebeelde stadswapen en de letters SD ontdekt. Het bijzondere aan dit keurlood is dat het op basis van het afgebeelde stadswapen en de letters SD rechtstreeks aan de productie van haringnetten in de stad gerelateerd kan worden.

Keurlood uit Schiedam met drie zandlopers en de letters SD. (Foto: Provinciaal archeologisch depot provincie Zuid-Holland)

Hoewel vroeger lakenloden vaak alleen geassocieerd werden met een keurmerk voor de lakens, werden loodjes ook gebruikt voor stoffen als wol, linnen en zeildoek. Een betere benaming zou dan ook textiellood zijn. Zo werden in Schiedam zeker al vanaf 1565 loden gebruikt om de netten te keuren (Schricks 2016, 139). Dit exemplaar wordt gedateerd tussen circa 1575 en 1600 en heeft een diameter van 26 mm.

Omdat het lood al in een redelijke conditie was, is het

object schoongemaakt en daarna voorzien van een Paraloid B72 afdekking. Nu is het weer helemaal klaar om geëxposeerd te kunnen worden.

Bronzen vaatwerk

Bij archeologisch onderzoek op de locatie Coppelstockstraat in Brielle in 2002 werd een in meerdere stukken gebroken kom gevonden. De stukken van de kom vertoonden verschijnselen van actieve bronspest, wat zich uit in een felgroene corrosie, die kan uitmonden in complete verpoedering en vernietiging van het stuk. Delen van de bodem, rand en wand waren al afgebroken. De ernstige

De kom in slechte conditie en na conservering en restauratie.

(Foto: Salisbury Archeologie BV)

corrosie werd in het restauratie-atelier afgelopen jaar verwijderd. De gebroken delen zijn gelijmd. Om het geheel op kleur te brengen is gekleurde Duracrolt gebruikt en is het oppervlak geïmpregneerd en gecoat met een 5-10% Paraloid B72 oplossing. Het geheel is afsluitend gestabiliseerd met Japans papier, waardoor de structuur van het object is verstevigd.

Na deze behandeling kwamen bewerkingssporen aan het licht. Zo is te zien dat in de bodem van de kom systematisch putjes zijn aangebracht, die ontstonden door op het plaatwerk te hameren. De functie van de kom is niet duidelijk. De kom loopt enigszins taps omhoog en heeft een uitstaande rand. Aan de zijkant lijkt een uitschenktuit te zitten. Als de uitschenktuit niet per ongeluk is aangebracht, zou de kom een scheerkom geweest kunnen zijn. Een duidelijke datering is niet direct te geven, maar ligt vermoedelijk in de 15de of 16de eeuw.

Kledinghaak

Bij archeologisch onderzoek in Brielle in 1999 werd op de plek waar vroeger het Clarissenklooster (gesticht in 1483) stond een vreemde vondst gedaan, namelijk een staafvormig, getordeerd metalen staafje met twee naar binnen gebogen haken. Het bleek te gaan om een haakvormige kledingsluiting die werd gebruikt voor het dichthouden van

De langwerpige getordeerde kledinghaak.

(Foto: Provinciaal archeologisch depot provincie Zuid-Holland)

kledingstukken van steviger materiaal, zoals mantels.

Het Brielse exemplaar is van messing en wordt gedateerd in de tweede helft van de 16de eeuw.

Conservering was nodig om het object te stabiliseren.

Ook hier was er sprake van het verwijderen van de corrosie.

Om het geheel op kleur te brengen is gekleurde Duracrolt gebruikt en is het oppervlak geïmpregneerd en gecoat met een 5-10% Paraloid B72 oplossing.

Kettingsluiting

In het centrum van Alphen aan den Rijn werd in de periode 1998-1999 een deel van het Romeinse fort Albaniana opgegraven. Naast een gigantische hoeveelheid Romeins vondstmateriaal, werden er ook vondsten uit andere perioden gevonden. Zo ook een kettingsluiting uit de periode 1550-1650.

De complete kledingsluiting. (Foto: Provinciaal archeologisch depot provincie Zuid-Holland)

Conservering was noodzakelijk om een corrosielaag te verwijderen en het oppervlak werd geïmpregneerd en gecoat met een 5-10% Paraloid B72 oplossing. De kettingsluiting bestaat uit twee gegoten metalen plaatjes met aan de uiteinden een haak. De bevestigingsconstructie bestaat uit een lusvormig element met een trapeziumvormige uitsparing. Via deze trapeziumvormige uitsparing waren de haken aan elkaar verbonden door tussenliggende schakels. Kettingsluitingen zoals dit exemplaar werden gebruikt voor het sluiten van mantels of bovenkleding. In tegenstelling tot de eerdergenoemde kledinghaak, werd deze constructie gebruikt voor het los bij elkaar houden van openhangende kleding. Bijzonder aan dit exemplaar is dat het compleet is; meestal worden alleen losse onderdelen gevonden.

Provincie Zuid-Holland, Mark Phlippeau

Welke wooninge? Opgraving Katwijk Rijnsoever-Noord

Naar aanleiding van de herontwikkeling aan de Boerhaavelaan in Katwijk heeft ADC ArcheoProjecten in opdracht van de gemeente Katwijk in februari 2017 een opgraving uitgevoerd in het plangebied 'Rijnsoever Noord' (Fase 3), ten noorden van de Rijn.

Locatie van het plangebied.

(Kaart: ADC)

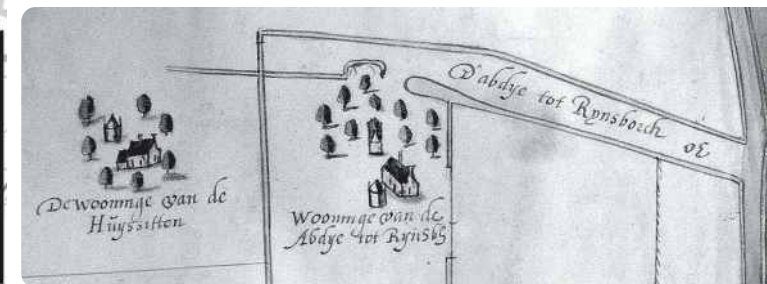

Het onderzoeksrapport is begin 2019 verschenen (Vossen & Loopik 2019).

De onderzoekslocatie ligt in een voorheen zeer dynamische landschap, namelijk in de invloedssfeer van zowel de Rijn als de Noordzee. Een gebied waar mariene, fluviaale, eolische (duin)afzettingen en veen elkaar op een klein oppervlak kunnen afwisselen. De dynamiek van de Rijn is sinds de afdamming bij Wijk bij Duurstede in 1122 enigszins ingetoomd, maar die van de Noordzee allermintst: met name in de 12de eeuw wordt het Nederlandse kustgebied geteisterd door enkele grote stormvloed. (Minimaal) één daarvan, waarschijnlijk de St. Thomasvloed van 1163, heeft vanuit de Rijnmond en vervolgens vanuit een (hierbij

gevormde) kreek of krekensels het gebied overstroomd en daarbij voor een overstromingsdek gezorgd. Dit overstromingsdek is bij het onderzoek gevonden, evenals diverse schelpenbanen die ook aan deze overstroming(en) kunnen worden toegeschreven.

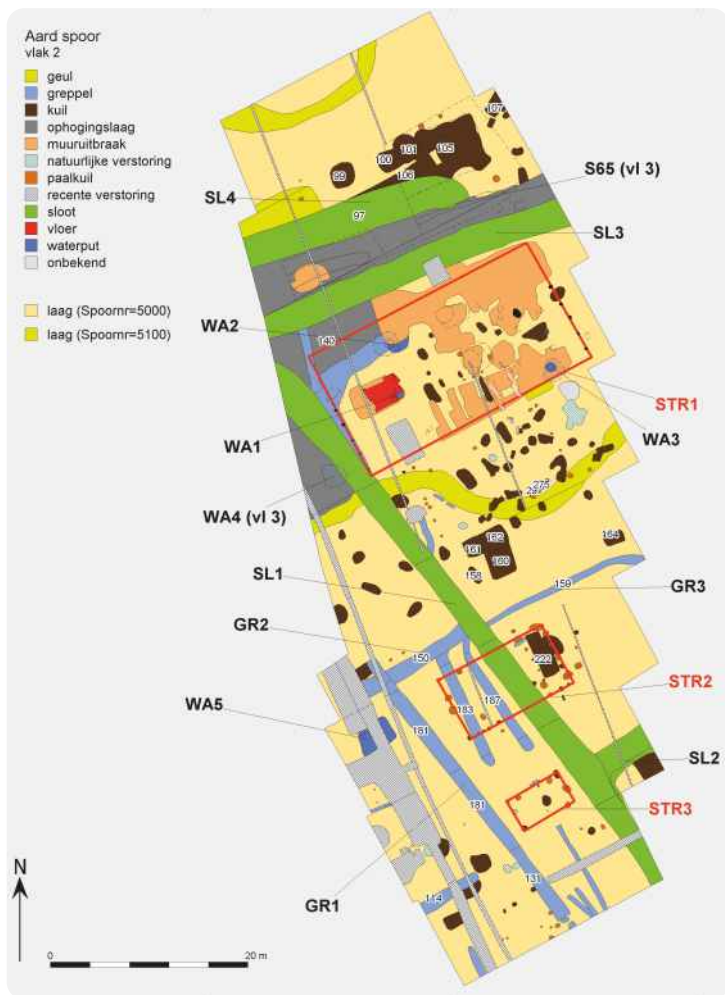
De middeleeuwse ontginning langs de noordelijke oevers van de Rijn, ten zuiden van Noordwijk, is dus pas ná de tweede helft van de 12de eeuw te verwachten. Vooral snog waren er geen concrete aanwijzingen hiervoor ouder dan eind 15de eeuw. Deze aanwijzingen zijn onder andere te vinden op enkele oude kaarten, uit 1544 en 1628, waarop in het gebied huisplaatsen staan aangeduid (Salman & Van Dam 2015; Jansen & De Kruif 2008). Op de kaart uit 1628, de zogenaamde kaart De Plas, gaat het in de directe om-

Uitsnede uit de kaart De Plas 1628. Noorden bevindt zich rechts.

geving van het onderzoeksgebied om twee huisplaatsen: 'De wooning van de Huyssitten' in het zuiden en 'Wooning van de Abdy tot Rynsb(urg)' in het noorden. Het is vooral ook op basis van deze gegevens, die reeds in beide bureauonderzoeken naar voren zijn gebracht, dat voor het onderzoeksgebied archeologisch vervolgonderzoek noodzakelijk werd geacht.

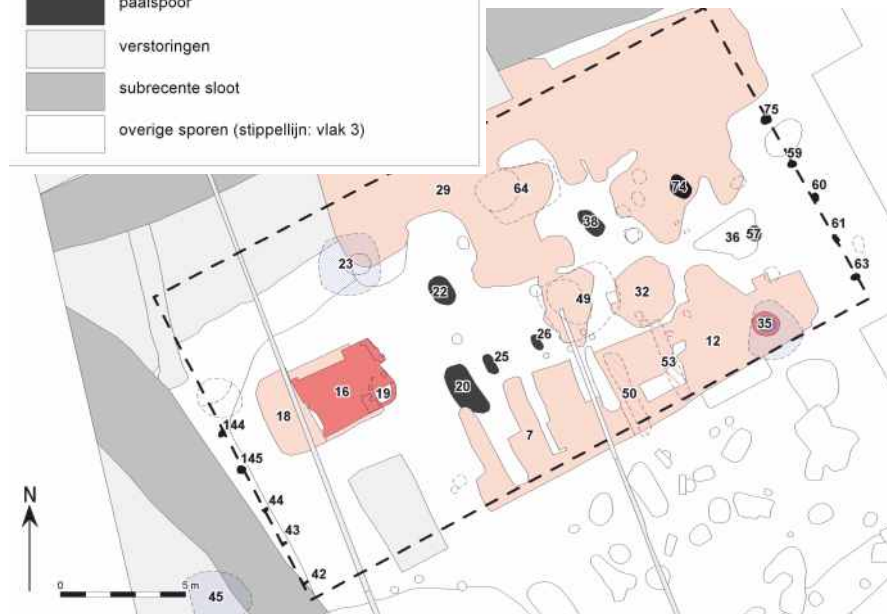
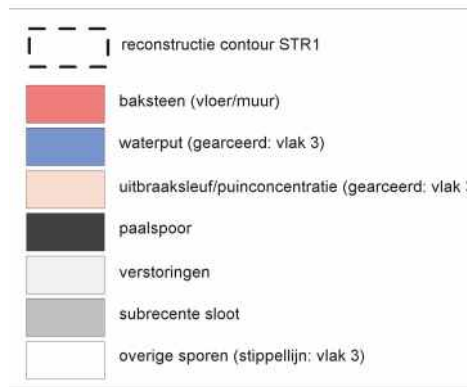
Het veldwerk is uitgevoerd tussen 6 februari en 21 februari 2017. Het onderzochte deel van het plangebied heeft een oppervlakte van circa 2910 m² en was braakliggend terrein.

Allesporenkaart, met structuur- of spoornummers van belangrijkste structuren en sporen. (Kaart: ADC)

Het onderzoek heeft twee hoofdgebouwen opgeleverd in de vorm van twee boerderijplattengronden: Structuur 1 (STR1) in het noorden en Structuur 2 (STR2) in het zuiden. Deze beide, evenwijdig aan elkaar gelegen structuren vertegenwoordigen de twee bewoningsfasen, waarbij STR2 tot de oudste fase (fase 1) moet worden gerekend en de

grotere en deels uit baksteen opgetrokken STR1 tot de jongste fase (fase 2). Het begin van fase 1 kan worden geplaatst in de tweede helft van de 13de eeuw, terwijl het einde van fase 2 op basis van vondstmateriaal aan het einde van de 17de eeuw gezocht moet worden. De datering van de overgang tussen beide fasen laat zich minder exact dateren. Indien we ervan uitgaan dat WA2 deel uitmaakte van STR1, zou dat betekenen dat STR1 en daarmee fase 1 in elk geval begint na 1563, de dendrochronologische datering van één van de tonnen van deze waterput. Veel van de niet tot de beide structuren behorende sporen zullen aan één van beide bewoningsfasen moeten worden toegeschreven, maar het is in de meeste gevallen niet duidelijk aan welke. Dat geldt niet voor de twee waterputten WA4 en WA5 en bijgebouw STR3, die op basis van hun datering aan fase 1 moeten hebben toebehoord. De waterputten WA1 tot en met WA3 zijn op basis van hun datering en vanwege het feit dat ze integraal deel lijken uit te maken van STR1 juist toe te schrijven aan fase 2. Enkele greppels en sloten die wat betreft ligging en oriëntatie overeenkomen met perceelsgrenzen die ook op het minuutplan van circa 1830 staan aangeduid. Het is echter niet uitgesloten dat sommige hiervan teruggaan op verkaveling die al vanaf de aanvang van de bewoning (en/of ontginning van het gebied) is uitgelegd. De beide hoofdgebouwen kunnen worden geïnterpreteerd als boerderijen. De plattengrond van STR1 past in de typologie van het zogenaamde hallehuis, boerderijen met een

(Waarschijnlijk) bij de boerderijplattengrond STR1 horende sporen met reconstructie van de contouren (vlak 2 en 3).

(Kaart: ADC)

woon- en stalgedeelte. Van de kleinere STR2 kan niet zonder meer gesteld worden dat het eveneens een woonstalhuis betreft, maar dat sprake is van een boerderij, is zeer aannemelijk. De indeling van STR1 bestaat uit twee ongelijke delen. In het noordoostelijke (tweederde) deel van de plattengrond zaten veel puinconcentraties en uitbraaksleuven: aanwijzingen dat in dit deel bakstenen funderingen en dus zeer waarschijnlijk ook opgaand muurwerk aanwezig waren. Ook zijn er in dit deel indicaties voor gebinten. Gezien de reguliere indeling van het hallehuis-type, waartoe we STR1 kunnen rekenen, zullen in dit deel de stal en de deel gesitueerd zijn geweest. In het zuidwestelijke (eenderde)

Sporen boerderijplattegrond STR2 (boven) en bijgebouw STR3 (onder). (Kaart: ADC)

Vloer van de stenen kamer (S16) in STR1 met waterput WA1. (Foto: ADC)

deel van de plattegrond lag een stenen kamer. Dit deel was naar alle waarschijnlijkheid het woondeel van de boerderij. Het archeologische vondstmateriaal bestaat met name (gerekend in aantal fragmenten) uit aardewerk. Daarnaast is een grote hoeveelheid keramisch bouw materiaal (met name baksteen) gevonden. Ook bewerkt natuursteen (vooral (al dan niet hergebruikt) bouw materiaal), hout (houten tonnen, een hergebruikt wagenwiel), dierlijk botmateriaal en metalen voorwerpen (munten en diverse gebruiksvoorwerpen) maken deel uit van het vondsten-repertoire. De bulk van het aardewerk en keramische bouw materiaal kan gedateerd worden tussen ruwweg de tweede helft van de 13de eeuw en het einde van de 17de eeuw. Slechts een relatief kleine component is recent. Ook de vier middels dendrochronologisch onderzoek gedateerde tonputten vallen binnen deze dateringsrange. Onder de metaalvondsten zijn weinig voorwerpen die in de Late Middeleeuwen gedateerd kunnen worden; vrijwel alle metaalvondsten dateren vanaf de late 16de eeuw.

Waterput WA3 (S35; in STR1) met bakstenen koepel over één van twee onderling verbonden tonputten. (Foto: ADC)

Onder het metaal zijn bovendien relatief veel vondsten die van na fase 2 lijken te dateren (18de -19de eeuw). Het keramische bouw materiaal en natuursteen worden vooral gekenmerkt door veel hergebruik, waarbij het natuursteen vooral uit Romeinse spolia bestaat (Melkert 2019). Daarvan zijn bij het keramische bouw materiaal veel minder stukken aanwezig; het hergebruik bestaat hier vooral uit bakstenen waarvan de formaten wijzen op een vroegere datering dan de context waarin ze zijn gevonden. Hoewel ook enkele bakstenen uit de 13de en 14de eeuw en enkele wandtegeltjes uit de 18de -19de eeuw zijn gevonden, concentreren de dateringen zich met name rond de 15de -17de eeuw.

En? Heeft het onderzoek nu één van de 'woonings' op de eerdergenoemde kaart De Plas blootgelegd en, zo ja, welke? De kaart is te onnauwkeurig en te grootschalig voor een betrouwbare georeferentie, maar het heeft er alle schijn van dat we met ons onderzoek de resten van de 'woonings van de Abdye tot Rijnsb(urg)s' te pakken hebben. De historische gegevens over dit erf sluiten namelijk opvallend goed aan op de archeologische gegevens. De historische situatie is in het bureauonderzoek als volgt verwoord:

"De oudst bekende bewoner van deze boerderij was, in 1494, Cornelis van Over (van Rijnsoever). Ook deze boerderij dateert dus uit de 15e eeuw en mogelijk eerder. In het midden van de 16e eeuw hoorde bij deze boerderij ongeveer 5,5 ha aan land, maar toen de boerderij rond 1559 werd verkocht aan de Abdij van Rijnsburg was daarvan nog slechts 1,35 ha over. Dit was te weinig om van rond te komen en daarom werd op 2 oktober 1674 beslag gelegd op de goederen van de pachter Piet Kraack om de huurschulden te voldoen. Na de veiling was de boerderij zo uitgewoond dat deze nog voor ongeveer 1680 gesloopt werd." (Wilbers 2016).

De opgraving heeft inderdaad een boerenerf aangetoond uit de 16de en 17de eeuw. Er is nauwelijks meer materiaal van na de 17de eeuw gevonden, wat dus goed overeenkomt met de historisch bekende sloop van de boerderij aan het eind van de 17de eeuw. Recenter kaartmateriaal, waaronder het minuutplan, laat ter plekke van het onderzoeksgebied ook geen bebouwing meer zien. Nog verrassender is het dat het vondstmateriaal, met name het aardewerk, ook de uit historische bronnen bekende economische situatie weerspiegelt. Voor de Late Middeleeuwen laat het aardewerk nog een normaal beeld zien voor een rurale vindplaats, waarbij de gebruikers niet heel arm of heel rijk geweest zijn, maar voor de periode van 1500 tot 1675 geeft het een ander beeld, namelijk dat de bewoners van de boerderij tot de armere bevolking van Noordwijk behoord moeten hebben. Dit blijkt onder andere door de misbakfels die zijn gevonden en die als goedkoop, tweedehands aardewerk op de markt verschenen (Griffioen 2019). Nieuwe informatie heeft het onderzoek vooral opgeleverd in de vorm van een vroege bewoningsfase, namelijk in de tweede helft van de 13de en 14de eeuw. Dat het erf bewoond werd voor de uit historische bronnen bekende verwijzing uit 1494 was weliswaar te verwachten, maar het archeologisch onderzoek heeft dat nu ook daadwerkelijk aangetoond.

ADC ArcheoProjecten, Ivo Vossen

Strand van Katwijk

Op het strand van Katwijk werd op 19 februari 2019 een bijzondere vondst gedaan door een voorbijganger: een menselijke borstwervel. De vondst werd gemeld bij de PolitieEenheid Den Haag, Team Forensische Opsporing en een onderzoek werd ingesteld. Van belang om te ontdekken was of de wervel deel uitmaakt van een cold case - een vermist persoon na 1920 - of dat het gaat om een

De wervel die op het strand van Katwijk is gevonden.

(Foto: Provinciaal archeologisch depot Provincie Zuid-Holland)

oudere (en mogelijk archeologische) vondst. Op basis van een visuele inspectie is de ouderdom van menselijk botmateriaal vaak niet goed te bepalen. Er was dus een andere benadering nodig. De politie heeft de borstwervel doorgestuurd naar het Nederlands Forensisch Instituut (NFI) en heeft een sample uit de wervel genomen en opgestuurd naar het Centrum voor het Isotopen Onderzoek (CIO) van de Rijksuniversiteit Groningen, waarmee de absolute datering door middel van koolstofdateringsonderzoek kon worden vastgesteld. Geconcludeerd kon worden dat de persoon overleed tussen circa 686 en 802 na Chr. (Monsternummer: AALI2040NL 1265 ± 20 BP). Een recente cold case werd hiermee uitgesloten, waarmee de taak voor het NFI erop zat. Er werd echter wel aanbevolen om de borstwervel te bewaren. In overleg met de politie is besloten om de wervel in de collectie van het Provinciaal Archeologisch Depot Zuid-Holland op te nemen en te bewaren. Vanuit archeologisch oogpunt kan wel het een en ander worden vastgesteld.

Op basis van de volgroeing van de wervel is deze persoon circa 18 jaar oud geworden. Duidelijk zichtbaar is dat het botelement bloot is gesteld aan de elementen door verweering. De herkomst van het stuk bot is echter niet zeker. Het is mogelijk dat de vondst hoort bij de nabijgelegen vroeg-middeleeuwse nederzetting op de Zanderij in Katwijk. Tussen 1996 en 2005 en 2018 hebben hier diverse opgravingen plaatsgevonden met belangwekkende vondsten. Het kan ook zijn dat de borstwervel is aangespoeld of is blootgelegd. De exacte herkomst zullen we echter nooit weten, maar dit vormt een mooie aanvulling op het menselijk botmateriaal uit de Vroege Middeleeuwen.

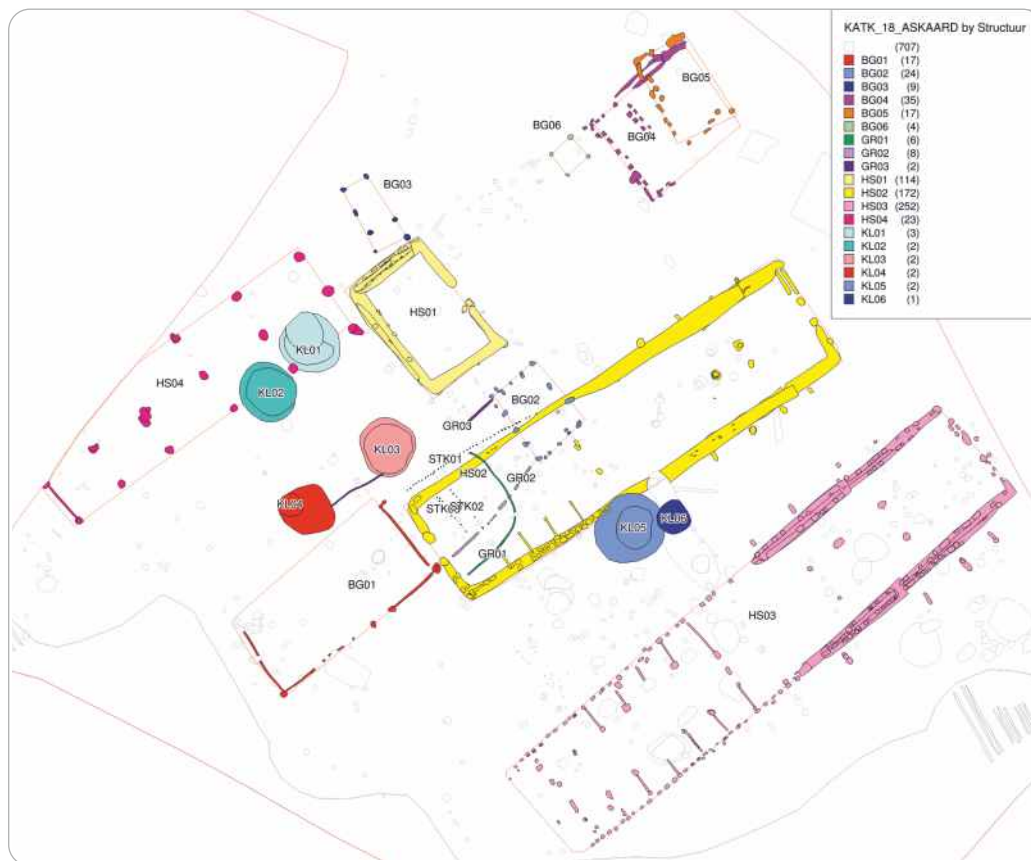
Provincie Zuid-Holland, Mark Phlippeau

Een publieksofgraving op de Zanderij in Katwijk

De AWN-afdeling Rijnstreek heeft van 12 september tot 29 oktober 2018 een publieksofgraving uitgevoerd op de Zanderij in de gemeente Katwijk. Het terrein was door de gemeente Katwijk vrijgegeven en de AWN-afdeling heeft met steun van de provincie, de gemeente Katwijk, de

Impressie van de vrijwilligersdag. (Foto: Hans-Willem de Leeuw)

Er zijn sporen van vier boerderijen gevonden; twee ervan waren zeer goed bewaarde woonstalboerderijen met duidelijke stalwand-greppels. Van de structuren HS01, HS02 en HS03 kon de wandopbouw goed worden bestudeerd. De wanden van het woongedeelte van die huizen bestonden uit een dubbele palenrij met planken ertussen. Het stalgedeelte van HS02 bestond uit een dubbele palenrij, voor HS03 bestond het uit een enkele palenrij. Enkele palen zijn onder het grondwaterniveau goed bewaard gebleven.

(Tekening: AWN)

landelijke AWN, ADC ArcheoProjecten, de eigenaar van het terrein Campri en de aannemer de Noorlandergroep een opgraving georganiseerd waaraan de inwoners van Katwijk en omgeving konden deelnemen. Bij de opgraving was steeds een senior-archeoloog aanwezig. Voor een begeleiding van de vrijwilligers waren AWN-leden en studenten van de Universiteit Leiden beschikbaar. Het animo was zo groot dat het aantal deelnemers per dagdeel beperkt moest worden tot zes vrijwilligers. Bij het aanleggen van de eerste put bleek dat er hier een bijzondere Merovingische nederzetting moet hebben gelegen en de sporen van de woonstal-boerderijen overtroffen

iedere verwachting. Vanaf het begin heeft de AWN-afdeling Rijnstreek samengewerkt met ADC ArcheoProjecten dat jarenlang heeft opgegraven op een terrein ten noorden van onze locatie. De bijdrage van ADC ArcheoProjecten bestond uit het inmeten van alle sporen met een total station apparaat. De AWN had de uiteindelijke verantwoording voor de documentatie van alle gegevens. Zo zijn er door de vele vrijwilligers meer dan 900 coupetekeningen en foto's gemaakt. De resultaten zijn samengevat in de structurenkaart. Van een aantal palen en/of planken kon de kapdatum bepaald worden met behulp van dendrochronologisch

onderzoek. De resultaten daarvan leveren de volgende dateringen op: HS01 is gebouwd na 603 na Chr.; HS02 na 609 na Chr.; en HS03 na 555 na Chr. Van HS04 is geen geschikt hout beschikbaar. In een aantal paalkuilen is houtskool en bot gevonden, hiervan wordt met de C14-methode bekeken hoe oud dit huis was. Deze data zijn nog niet beschikbaar.

HS03 is dus het oudste huis, terwijl HS02 en HS01 ongeveer gelijktijdig bewoond zijn geweest. HS01 blijft gezien de afmetingen een bijzondere structuur met een hele dikke wandopbouw.

De bijgebouwen waren waarschijnlijk schuren, die bij een van de boerderijen hoorden. Twee spiekers lagen vlakbij HS01. Verder is een aantal grote afvalkuilen gevonden

Voor de determinering en het beschrijven van de bodenvondsten hebben we in 2019 in het gemeentehuis van Katwijk vijf middagen georganiseerd om de vrijwilligers de kans te geven hieraan deel te nemen en ook hun bijdrage te leveren. Ook voor deze bijeenkomsten was veel belangstelling en ze waren dan ook een groot succes. (Foto: Hans-Willem de Leeuw)

die mogelijk eerst als waterput zijn gebruikt. Waterputten met een duidelijke houtstructuur zijn niet gevonden. Naast de boerderijen zijn akkers gevonden met duidelijke ploegsporen.

Het vondstmateriaal bestaat uit heel veel bot, voornamelijk schaaap/geit, rund en varken, en daarnaast ook veel scherven Merovingisch aardewerk, veel huttenleem en metaal, waaronder munten en fragmenten van fibulae. Deze publieksopgraving wordt nu verder uitgewerkt en de resultaten zullen worden gerapporteerd in onze Renus Reeks-rapporten en daarnaast in een publieksboekje dat naar verwachting eind van het jaar zal verschijnen.

AWN-afdeling Rijnstreek, Pierre van Grinsven

Late Middeleeuwen en Nieuwe Tijd in Wateringse Veld

Al meer dan twintig jaar wordt op het kruispunt van het Oosteinde en de Laan van Wateringse Veld archeologisch onderzoek uitgevoerd (Siemons en Bulten 2014; Siemons en Lanzing 2009). Meestal was de aandacht daarbij gevestigd op de Romeinse weg die parallel liep aan het Kanaal van Corbulo. Beide liggen grotendeels verscholen onder het huidige Oosteinde. De beroemdste vondst zijn de vier Romeinse mijlpalen die de afstand in mijlen tot de Romeinse stad Forum Hadriani aangaven (Waasdorp 2003). Deze keer komen de sporen uit de Late Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd aan bod. Hiervoor zijn de resultaten van de vier opgravingen TNK02, OSW12o, OOS14p (Van Baardwijk 2015, 2012) en OOS17o – en daarmee 16 jaar gravend onderzoek – bij elkaar gebracht.

Aan het einde van de Romeinse Tijd is het Wateringse Veld verlaten en gebeurt er niet veel. Ook in geologisch opzicht is het een rustige periode. Dat verandert aan het begin van de Late Middeleeuwen, ongeveer 1000 na Chr. als het Gantelsysteem weer actief wordt en de zee opnieuw toegang krijgt tot het gebied en bij grote overstromingen

Sporen uit de Late Middeleeuwen.

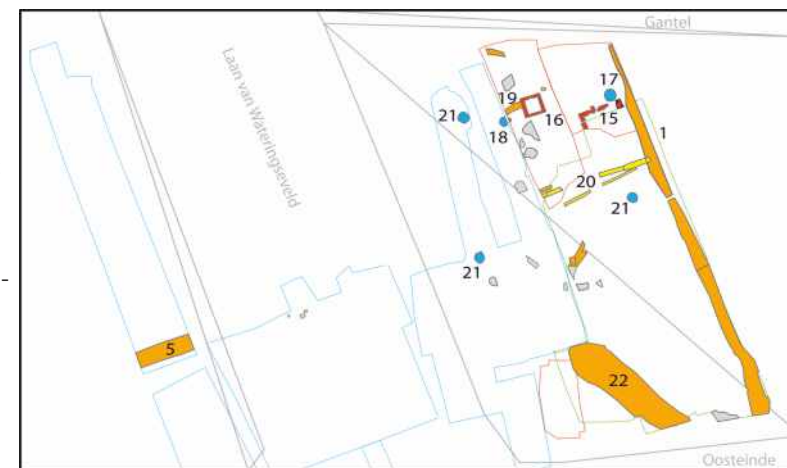
(Kaart: gemeente Den Haag)

opnieuw klei wordt afgezet. Vanaf de 12de eeuw wordt met de ontginning van het gebied Wateringen begonnen waarbij de eerste dijken worden aangelegd en waarschijnlijk is het Oosteinde een van de daarbij behorende ontginningssassen. Een van de vroegste structuren in het onderzoeksgebied is greppel 1 die haaks op het Oosteinde stond en is te dateren in de 13de eeuw. Deze greppel lag nog tot het begin van de 20ste eeuw open. Samen met greppel 2 – die bijna 100 m te vervolgen was – vormde deze de eerste indeling van het terrein. Waarschijnlijk behoren ook de roedenbergen (hooibergen) 3 en 4 in deze periode. Aan het begin van de 14de eeuw (fase 2) worden een sloot (5) en meerdere greppels (6 – 8) gegraven. Greppels 1 en 2 blijven actief en

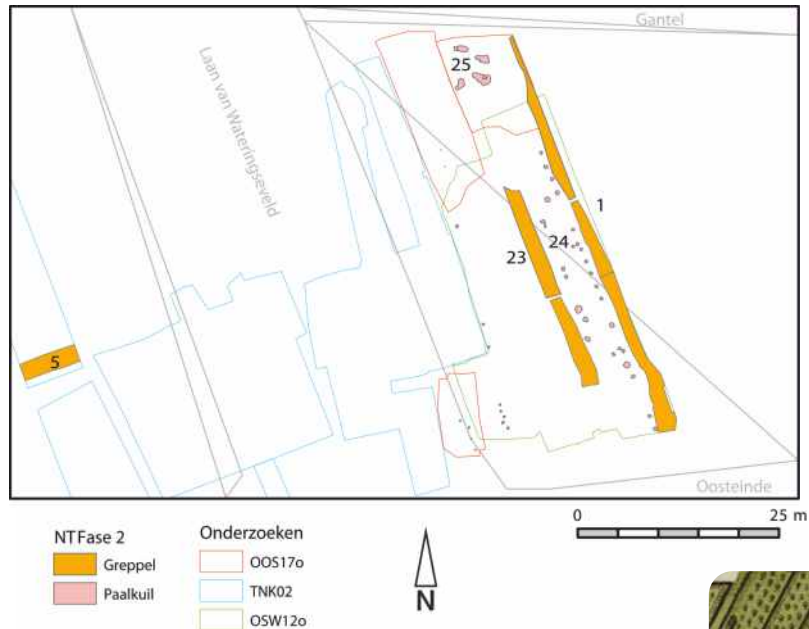
waarschijnlijk blijft ook roedenberg 4 in gebruik. In de daaropvolgende fase worden de greppel 2, 6 en 8 gedempt, maar sloot 5 blijft open. Op het terrein worden meerdere nieuwe greppels aangelegd (nrs. 9 en 10). Een kringgreppel (11) duidt op een hooimijt op het zuidelijke terrein; op het noordelijke terrein staan twee grotere structuren (12 en 13) die als roedenbergen worden geïnterpreteerd. In deze periode worden veel kuilen gegraven. Aan het einde van fase 3 (begin 15de eeuw) is een gebouw van baksteen opgetrokken dat parallel ligt aan greppel 1. Van dat gebouw is alleen de fundering over en deze vormt de enige aanwijzing voor steenbouw op het terrein in deze periode.

Sporen uit de eerste fase van de Nieuwe Tijd.

(Kaart: gemeente Den Haag)

voorzag. Ter hoogte van de boerderij is sloot 5 gedempt, maar verder in het westen is deze nog steeds open of opnieuw uitgegraven. In het gedempte gedeelte liggen nu goten (20) die naar greppel 1 afwateren. Op het terrein zijn nog drie bakstenen waterputten geplaatst (21) en is een brede greppel (22) met een duidelijk afwijkende oriëntering aangelegd.

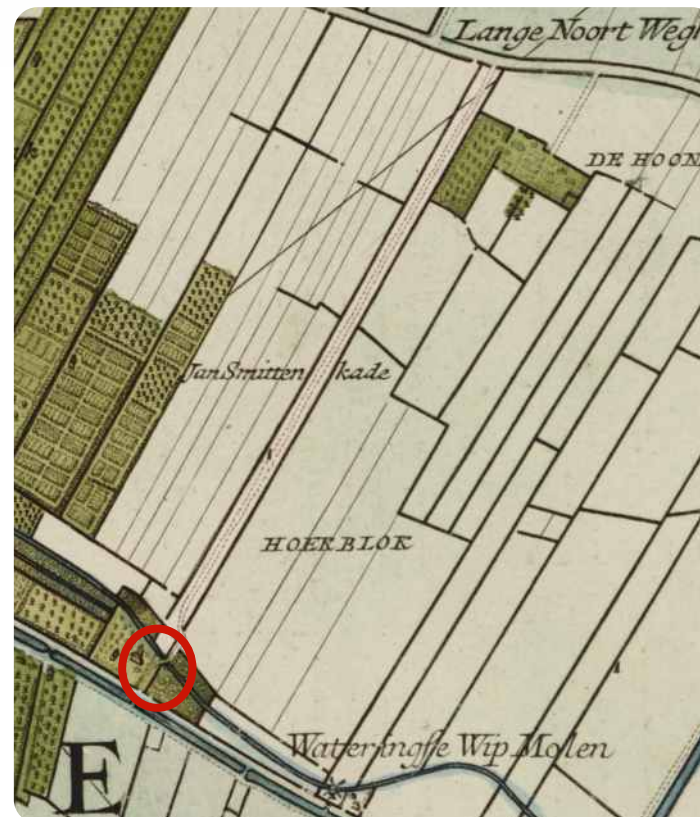
Uit historisch onderzoek door Chris Batist van de Historische vereniging Wateringen Kwintseul blijkt dat de boerderij hoort bij een buitenplaats die al in 1631 is afgebeeld op een kaart van de Abdij van Leeuwenhorst (Batist 2019). In 1704 zijn deze buitenplaats en de bijbehorende landerijen eigendom van

Sporen uit de tweede fase van de Nieuwe Tijd.

(Kaart: gemeente Den Haag)

De laatmiddeleeuwse periode wordt bruusk beëindigd door een nieuwe overstroming – mogelijk de Sint Elizabethvloed uit 1421. Tijdens deze overstroming is de tweede fase van de Laag van Poeldijk gevormd en zijn de middeleeuwse sporen met een kleilaag afgedekt. Het duurt tot in de 17de eeuw voordat opnieuw activiteiten plaatsvinden in het gebied. In het noorden van het onderzoeksgebied zijn resten van twee gebouwen gevonden; een fundering (15) en een melkkelder (16) die waarschijnlijk horen bij een boerderij die haaks op greppel 1 stond. Bij deze boerderij horen ook de waterputten 17 en 18, waarbij waterput 18 de melkkelder via een greppel (19) van water

Uitsnede van de kaart van Cruquius uit 1712 met het onderzoeksgebied.

Willemina Bort, die ze inbrengt bij haar huwelijk met Salomon Swerius, een koopman uit Amsterdam. Na hun dood wordt de inmiddels vervallen woning verkocht en in 1766 gesloopt en afgebroken. Het puin is gebruikt om een van de greppels (22) te dempen. Parallel met greppel 1 is greppel 23 aangelegd. Tussen deze greppels liep een weg/pad met aan beide kanten hekwerk (24), die op de kaart van 1631 wordt aangeduid als Kerkepadt. Dit pad verbindt de Suijtweg (nu het Oosteinde) met de Noortweg waarbij het de Molen Wateringe oversteekt. Mogelijk zijn de grote paalkuilen (25) in het noordelijk deel van het onderzoeksgebied onderdeel van de brugconstructie. Aan het einde van de 17de eeuw wordt langs dit pad een sloot gegraven waarmee het pad wordt opgehoogd. Op de kaart van Cruquius uit 1712 (Cruquius en Cruquius 1712) staat dit pad aangeduid als Jan Smittenkade, maar het is onduidelijk waar deze naam vandaan komt (Batist 2019). Opmerkelijk is dat dit laantje in archiefstukken wordt aangeduid als Laan van Swerius wat later verbastert tot Sweeruslaan, een naam die tot 2013 is blijven bestaan.

*Gemeente Den Haag, Dienst Stadsbeheer,
Afdeling Archeologie en Natuur- en Milieueducatie
Karsten Lehmann en Everhard Bulten*

Harstenhoek/Boetveld in Scheveningen

Het gebied Harstenhoek is in eerdere jaren onderwerp van veldbeloping geweest, namelijk in 1992-1994 (zie Van der Valk et al., 1999), 2004, 2010 en nu in 2019. Het was dus negen jaar geleden dat de werkgroep voor het laatst de Harstenhoek bezocht heeft. Op Google Earth was zichtbaar dat zich in de tussentijd in de westelijke hoek een forse stuifkuil had gevormd, die overigens in 2010 al bestond, maar waar toen slechts 3 potscherven uit de IJzertijd werden gevonden. Tussen 2010 en 2019 is die stuifkuil echter substantieel groter en dieper geworden, tot wel

10 x 50 m. In 2019 werden vele duizenden aardewerkscherven op de bodem van de kuil gevonden, de oogst van circa tien jaar lokale verstuing. Op de andere locaties op het Boetveld vonden we in april 2019 de vertrouwde/ eerder bekend geworden archeologische samenstelling van het materiaal terug, van boven naar onder in toenevende ouderdom (cf. Van der Valk et al., 1999):

- ◆ materiaal van het nettenboeten (loodjes, touw, delen van netten, stukken ketting, hoefijzers; meest 20ste eeuw);
- ◆ materiaal uit de boer Van der Harst-periode (beerputafval en visgraten; 18de-19de eeuw);
- ◆ vroegmiddeleeuws import aardewerk (6de-7de eeuw);
- ◆ een kleine hoeveelheid Romeins gedraaid import aardewerk;
- ◆ in de stuifkuil: Laat-IJzertijd of Romeins inheems (?) aardewerk. Hierover meer hieronder.

In samenwerking met Dunea (waterwinbedrijf en natuurbeheerder van het terrein) en de dienst archeologie van

de gemeente Den Haag is een project opgezet om de door de wind blootgelegde archeologie in deze stuifkuil te documenteren.

Van het in de stuifkuil gevonden handgevormde aardewerk is een proef van circa 2 m² (met meer dan 200 scherven) genomen. Het meeste aardewerk is gemagerd met fijn-gestampt potgruis en organisch materiaal. Het baksel is aan de buiten- en binnenzijde oxiderend gebakken.

De eerste indruk is dat het aardewerk vooral uit de Late IJzertijd is. Er zijn scherven gevonden met op de rand wandversieringen en nagelafdrukken. Het aardewerk maakt de indruk geëoliseerd te zijn, wat niet gek is na eerst overstoven te zijn met het Jonge Duinzand en daarna weer te zijn bedekt met een dunne laag Jong Duinzand, en dan ook nog de recente winderosie die aanleiding gaf tot het ontstaan van de stuifkuil. De fragmentatiegraad van het aardewerk lijkt redelijk hoog, wat niet verwonderlijk is, omdat veel aardewerk al enkele winters over zich heen heeft gekregen. Het aardewerk is niet bijzonder zacht,

wat verkrumming wel wat vertraagt.

Ook is er een boorprogramma uitgevoerd om de verbreiding van de archeologische laag vast te stellen en zijn er zes boringen

De stuifkuil in het gebied Harstenhoek, met in de verte de watertoren van het pompstation van Dunea. De archeologische horizont wordt gekenmerkt door een donkere band in het profiel. Alle donkere puntjes onder die horizont zijn potscherven. (Foto: L. van der Valk, Den Haag)

met de brede edelmankop gezet om meer materiaal per potentieel archeologisch niveau te kunnen bergen. In 2020 zal de werkgroep weer in nauwe samenwerking met GDH het onderzoek voortzetten door de archeologica in de stuifkuil te bergen en te bewerken.

Amsterdamse Waterleiding Duinen

De grote hoeveelheid archeologische vondsten van boswachter Hans Vader (1940-2017), die hij in 40 jaar heeft opgeraapt in de Amsterdamse Waterleiding Duinen, is geordend en digitaal kort beschreven. De 12 dozen met vondsten zijn overgebracht naar het Depot Archeologie Zuid-Holland in Alphen aan den Rijn. We plannen een detailinventarisatie middeleeuws aardewerk Amsterdamse Waterleiding Duinen om meer te weten te komen over de lokale overstuivingsgeschiedenis in dat gebied.

Waalsdorpervlakte

De vele archeologische vondsten van de IJzertijd tot heden gevonden door Willem Pont zijn geordend en digitaal beschreven. Hierbij zitten veel militaria vanaf de 18de eeuw. De 5 dozen zijn overgebracht naar het Depot Archeologie Zuid-Holland in Alphen aan den Rijn. Hierbij hoort het papieren archief (1977-1993) van W. Pont, dat is overgebracht naar het bestaande archief van de AWN-werkgroep 's-Gravenhage.

Molenslag

De werkgroep heeft de gevonden natuursteen en baksteen gedetermineerd en de bevindingen samengevat in een verslag dat deel zal uitmaken van het rapport van J.P. Bakx, *Verslag opgraving Molenslag bij Monster* (verschijnt in 2020). In 2019 is van een tweede opgraving eveneens een hoeveelheid natuur- en baksteenmonsters verwerkt (circa 60 vondstnummers). Bijzonder zijn twee toetsstenen met

sporen van (edel)metaal erop. Een korte rapportage is opgesteld ten behoeve van Archeologie Delft.

Solleveld

Van het aangrenzende duinterrein Solleveld zijn de konijnenholen opnieuw afgelopen op scherven (IJzertijd, Romeinse Tijd, Vroege en Late Middeleeuwen, Nieuwe Tijd). Het verslag van de vondsten uit 2014-2016 komt in 2020 gereed. De door ons gebruikte methode van archeologische monitoring op Solleveld is samen met Schouwen besproken in Van der Valk en Beekman (2019). In Van der Valk en Beekman (2020) is een samenvatting van de geomorfologische en landschappelijke ontwikkeling van het grotere gebied Solleveld gegeven, waarbij de archeologie en historische geografie belangrijke input hebben geleverd.

Verschenen publicaties:

- ◆ Bert van der Valk en Frans Beekman, 2019: 'Stuiven de kustduinen in Zeeland en Zuid-Holland. Monitoring van vondsten belangrijk voor archeologie en landschapsgeschiedenis', *AiN4*, p. 26-33.
- ◆ Bert van der Valk, 2019: 'Timing and possible causes of Late Holocene Younger Coastal Dune formation between Rhine and Meuse', in: J. van Zoolingen (red.), *Ab Harenis, Afscheidsbundel voor Ab Waasdorp*, Den Haag, p. 34-45.
- ◆ Bert van der Valk en Frans Beekman, 2020: 'Het kustlandschap rond Ockenburgh: geologie en historische geografie', in: W. van der Ham (red.), *Een Kleyn Paleis. De geschiedenis van de Haagse Buitenplaats Ockenburgh*, Den Haag/Zutphen (VOM reeks 2020-1), p. 17-29.

Werkgroep AWN 's-GRAVENhage, Bert van der Valk

Jubileumjaar Goudse Archeologische Vereniging

In 2019 bestond de Archeologische Vereniging Golda uit Gouda 50 jaar. Het jubileumjaar werd afgerond met de opening van de tentoonstelling over de 'Cold Case Clarissenklooster'. Leden van Golda zijn meerdere jaren bezig geweest met de uitwerking van deze oude opgraving, die in 2008 was uitgevoerd door een archeologisch bureau, maar na het einde van de opgraving was er door de toenmalige economische crisis geen geld beschikbaar om het onderzoek uit te werken. Hierdoor dreigde de kennis uit de opgraving alsnog verloren te gaan. Met de bijdragen van het publiek, de gemeente Gouda en middelen die de provincie Zuid-Holland beschikbaar stelde om archeologie toegankelijk te maken voor een breed publiek, heeft de Archeologische Vereniging aan ADC Archeo-Projecten opdracht gegeven om het onderzoek alsnog uit te werken. Het resultaat is vastgelegd in een boek en een tentoonstelling. Zo is het verhaal van de 'arme Goudse Claren' alsnog verteld.

Resultaten van de uitwerking

De meest opmerkelijke restanten die zijn gevonden waren ongetwijfeld die van de kloosterkapel, die in zijn geheel werd opgegraven. Van het gebouw was een flink deel van het opgaand muurwerk bewaard gebleven, tot ongeveer een halve meter boven het toenmalige oudste vloerniveau. De kloosterkapel was 32 meter lang en noordwest-zuidoost georiënteerd. De breedte was 10 meter, een afstand die nog met houten balken kon worden overbrugd, waarmee men een éénbeukige kapel creëerde. Het was een enkele grote ruimte, zonder de noodzaak voor pilaren of zuilen om het plafond te ondersteunen.

Prominent in het koor stond het hoogaltaar. De fundering van het altaar was gemaakt van baksteen, waarvan de bovenzijde (het deel boven de vloer) net zoals de muren

afgewerkt was met witte pleister. Bijzonder is de scheiding tussen het schip en het koor van de kapel. Tijdens de opgraving zijn vier bakstenen constructies gevonden, aan weerszijden tegen de binnenzijde van de zijgevels. Vermoedelijk zijn dit zij-altaren. Deze altaren waren meestal gewijd aan een andere heilige dan die waaraan het hoofdaltaar was gewijd.

Men hoopte dat de opgraving en het skeletonderzoek nieuwe informatie zouden verschaffen over het Clarissenklooster, waar niet zoveel over bekend is uit historische bronnen.

De dertien grafkuilen in de Clarissenkapel waren ieder bestemd voor één individu. In een kuil waren twee grafkisten aanwezig, de twee overledenen waren echter niet gelijktijdig begraven. Het graf van de bovenste overledene was in het onderliggende graf gezakt. Het aantal onderzochte skeletten uit de graven in de kapel is veertien. Uit het fysisch-antropologisch onderzoek blijkt dat er zowel mannen, vrouwen als kinderen in de Clarissenkapel zijn begraven. Van twee skeletten kon bepaald worden dat ze van mannen waren en vijf bleken vrouwen. Van een persoon kon het geslacht niet worden bepaald, aangezien er slechts twee pijpbeenderen bewaard waren. Ook van de kinderen kon het geslacht niet bepaald worden. Het skelet van een man lag onder het graf van een adolescent in spoor 58, ten noorden van het westelijke altaar. De andere man, afkomstig uit spoor 88, lag ten zuiden van het oostelijke altaar. Een van deze twee mannen zou de heer Govert Claes Pieters kunnen zijn, de priester van de Clarissen die volgens de grafboeken van de Sint-Janskerk in 1572 in de kapel van de Clarissen werd begraven.

Golda, Marcel van Dasselaar

LITERATUUR

Baardewijk, D. van, 2012: *Oosteinde 70/70A, gemeente Den Haag: inventarisend veldonderzoek-proefsleuven*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 1214).

Baardewijk, D. van, 2015: *Oosteinde-Laan van Wateringse Veld, Gemeente Den Haag: definitief archeologisch onderzoek*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 1501).

Baart, J.M., 1990: *Inventarisatie van Romeinse muntvondsten in Noord- en Zuid-Holland*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 12).

Baas, S., 2019: *Voortzetting van een volmiddeleeuwse nederzetting en verkavelingssloten uit de Nieuwe tijd. Inventariserend proefsleuvenonderzoek in plangebied Kop van Leeuwenhoek - Oost en Ehrenfestweg (voorbereiding Kavel 1/Parkeerterrein)*, Archol-rapport 472.

Batist, C., 2019: *Streekhistorie: De Buitenplaats van Salomon Sweerius en zijn Sweeruslaan*.

Biggelaar, D.F.A.M. & A.W.E. Wilbers, 2019: *Archeologisch bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek, verkennende fase: Buitendorpstraat 1, 3 en 5, Zwammerdam, gemeente Alphen aan den Rijn*, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 2310).

Bloemers, J.H.F., 1978: 'Rijswijk (ZH), 'De Bult'. Eine Siedlung der Cananefaten', *Nederlandse Oudheden*, 8, Amersfoort.

Bloemers, J.H.F., 1985: 'Rijswijk', *Archeologische kroniek van Zuid-Holland over 1984*, *Holland*, 6, p. 352-353.

Bloemers, J.H.F. & L.L. Therkorn, 2003: *Wisselende seizoenen en verborgen landschappen, Wetland archeologie in de Velsbroek*, Amsterdam.

Bruck, G., 1961: *Die Spätromische Kupferprägung. Ein Bestimmungsbuch Für Schlecht Erhaltene Münzen*, Graz.

Burgers, J.Th.M., 1968: 'Twee Romeinse vondsten uit Mijnsheer-land', *Westerheem XVII*, p. 126-132.

Bult, E.J., 2011: *Een middeleeuwse mansus in de Voordijks-hoornsepolder te Delft. Mens en landschap in de Delftse regio Deel IV*, Delft (Delftse Archeologische Rapporten 101).

Cruquius, N.S. & J. Cruquius, 1712: *'t Hooge heemraedschap van Delflant*, Delft.

Dijkstra, M.F.P., 2011: *Rondom de mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder de Oude Rijnstreek*, Leiden.

Dorst, M.C., 2019: *Lange Gelderse kade, gemeente Dordrecht. Een archeologische opgraving van de middeleeuwse stadsmuur en de St. Pontiaanstoren*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 111).

Dorst, M.C., 2019: *Lange Gelderse kade, gemeente Dordrecht. Een archeologische begeleiding van graafwerk voor boombunkers op de Lange Gelderse kade*, Dordrecht (Dordrecht Ondergronds 114). Een digitale versie van het onderzoeksrapport is te vinden op de website van de gemeente: www.dordrecht.nl/archeologie.

Griffioen, A.A.J., 2019: 'Aardewerk', in: I. Vossen & J. Loopik, *Katwijk, Rijnsoever Noord. Opgraving Vindplaats 1*, Amersfoort (ADC Rapport 4853), p. 39-52.

Groenman-van Waateringe, W., 1961: 'Nederzettingen van de Hilversumcultuur te Vogelenzang (N.H.) en Den Haag (Z.H.)', in: W. Glasbergen & W. Groenman-van Waateringe (red.), *In het voetspoor van A.E. van Giffen*, p. 81-94.

Groenman-van Waateringe, W. & J.F. van Regteren Altena, 1961: 'Een vuurstenen sikkels uit de vóór-Romeinse ijzertijd te Den Haag', *Helinium 1*, p. 141-146.

Heeringen, R.M. van, S. Brussé & N. de Koning, 2019: 'Zoutzieders in Vlaardingingen omstreeks 250 v. Chr.', in: S. Arnoldussen, E.A.G. Ball, J. van Dijk, E. Norde & N. de Vries (red.), *Metaaltijden 6. Bijdragen in de studie van de metaaltijden*, Leiden, p. 249-258.

Hekker, R.C., 1986: 'De boerderijtypen in Zuid-Holland', *Holland, jrg. 18, nr. 3*, p. 158-180.

Hendriks, J. & J. Koonings, 2001: *Van der stede muere. Beschrijving van de stadsmuur van Dordrecht*, Vereniging Oud-Dordrecht, Dordrecht.

Jansen, B., 2007: *Plangebied Zuidlarenstraat e.o., gemeente Den Haag; archeologisch vooronderzoek: een bureauonderzoek en karterend booronderzoek* (RAAP-rapport 1555).

Jansen, B. & S. de Kruif, 2008: *Plangebied Rijnsoever-Noord, gemeente Katwijk; een archeologisch vooronderzoek: een bureau- en inventariserend veldonderzoek*, Weesp (RAAP-rapport 1462).

Kam, W.H., 1956: 'Een vondst van bronstijdaardewerk in Zuid-Holland', *Westerheem 5*, p. 10-12.

Keijers, D.M.G., 2017: *Het verwoeste Kasteel Etzenrade, een archeologische evaluatie en waardering d.m.v. proefsleuven; gemeente Onderbanken, provincie Limburg*, Weesp (RAAP-rapport 4119).

Koot, J.M. & O. Dorenbos, 2019: *Een opgraving in het Wilhelminapark-Zuidrand te Rijswijk (Z-H), Een opgravingscampagne van een nederzetting uit de Romeinse Tijd*, Rijswijk (Rijswijkse Archeologische Rapporten 67).

Magendans, J.R. & J.A. Waasdorp, 1990: 'Archeologie in Den Haag in 1989', *Jaarboek Die Haghe 1990*, p. 258-265.

Melkert, M.J.A., 2019: 'Natuursteen en bouw materiaal', in: I. Vossen & J. Loopik, *Katwijk, Rijnsoever Noord. Opgraving Vindplaats 1*, Amersfoort (ADC Rapport 4853), p. 53-64.

Nicholson, C.C. & E.C. Rieffe, 2008: *Noordweg 145, Gemeente Den Haag Bureauonderzoek en Inventariserend Veldonderzoek-boringen*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 0817).

Opdebeeck, J., T. Coenen & S. van den Brenk, 2019: *Het Oostvoornse Meer: van economische verkeersader tot recreatieplas. Archeologisch onderzoek naar het erfgoed in het Oostvoornse Meer (2014-2015)*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 64).

Pabon, N.J., 1934: 'Resultaten van het onderzoek met de spade naar den Rijnweg op Meer en Bosch, Ockenburgh en bij het Nieuwe Slag', *Jaarboek Die Haghe*, p. 10-23.

Pavlović, A., 2018: *Inhoudelijk evaluatieverslag en uitwerkingsvoorstel, proefsleuvenonderzoek Dedemsvaartweg 178-392*, Den Haag (intern rapport).

Ploegaert, P.H.J.I. & B. Benschop, 2019: *Hellevoetsluis Hoofdwachtstraat. Verrassende vondsten uit de vestingstad*, Rotterdam (BOORnotitie 35).

Rieffe, E.C., 2015: *Leyweg - volkstuinten Erasmusveld, Gemeente Den Haag: inventariserend veldonderzoek-boringen*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 1515).

Ruijters, M.H.P.M, 2015: *Laat-middeleeuwse vondsten nabij het Schinvelder Huuske te Schinveld, gemeente Onderbanken; archeologisch onderzoek: een archeologische begeleiding*, Weesp (RAAP-rapport 2885).

Salman, H. & M.C. van Dam, 2015: *De Klei in Noordwijk. Een wandelling door 500 jaar geschiedenis*, Noordwijk.

Scheffer, C. & R. van Lit, 2006: *Boerenerfgoed. Het boerderijenboek van Voorschoten en Wassenaar*, Hollandse Rading.

Schrickx, C., 2016: 'Keurloden voor haringnetten, overblijfselen van de haringvaart uit Enkhuizer bodem' *Westerheem* juni 2016, nr. 3, p. 137-146.

Siemons, H., 2007: *Erasmusveld Gemeente Den Haag Bureau-onderzoek Archeologische Waarden*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 0717).

Siemons, H. & J.J. Lanzing, 2009: *Bewoningssporen uit de Romeinse tijd in het Wateringse Veld*, Den Haag, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 11).

Siemons, H. & E.E.B. Bulten, 2014: *Archeologie in het Wateringse Veld, gemeente Den Haag Van steentijd tot nieuwe tijd*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 17).

Stokkel, P.J.A., 2012: *Strijden met en tegen de elementen: Wijndaelerplantsoen in Den Haag, Boerennederzettingen uit de midden bronstijd en de ijzertijd in het duingebied*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 15).

León Subías, D. de & M. C. van Dam, 2019: *Evaluatie- en selectierapport. Weverskade 118 in Maassluis, gemeente Maassluis, Noordwijk* (intern rapport, IDDS Archeologie).

Valk, van der, L., B. van Vonderen en K.H. Pronk, 1999: 'Het Boetveld in de Harstenhoek – een verrassend stukje Scheveningse archeologie', *Westerheem* 48, p. 131-142.

Verbaas, A. & D. Pomstra, 2020: (Gebruikssporenanalyse op de houten hamer), in: Y. Meijer, A.W.E. Wilbers, S. Moerman & R.P.B. Torremans, *Wassenaar aan den Rijn. Bewoning in een rivierenlandschap van de Bronstijd tot de Nieuwe tijd*, Noordwijk (IDDS Archeologie rapport 2336).

Vos, P.C., E.C. Rieffe, & E.E.B. Bulten, 2007: *Nieuwe geologische kaart van Den Haag en Rijswijk*, Den Haag.

Vos, W.K., J.J. Lanzing & H. Siemons, 2016: *Romeins Bodegraven. Een overzicht van en visie op de archeologische bewoningsresten*, Oosterbeek.

Vossen, I. & J. Loopik, 2019: *Katwijk, Rijnsoever Noord. Opgraving Vindplaats 1*, Amersfoort (ADC Rapport 4853).

Waasdorp, J.A., 2003: *III MP naar MAC Romeinse mijlpalen en wegen*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicaties 8).

Waasdorp, J.A. & A.C. van Weerelt, 2019: *Vroegmiddeleeuwse pioniers in het Statenkwartier. Opgravingen rond het Frankenslag*, Den Haag (Haagse Oudheidkundige Publicatie 21).

Wagenaar, Jan, 1750: *Vaderlandsche Historie, Vervattende De Geschiedenissen Der Nu Vereenigde Nederlanden, Inzonderheit Die Van Holland, Van De Vroegste Tyden Af: Uit de geloofwaardigste Schryvers en egte Gedenkstukken samengesteld. Derde deel, Beginnende met de Regeeringe van Graave Floris de V in 't jaar 1256; en eindigende, in 't jaar 1442, onder de Regeeringe van Hertoge Filips van Bourgondie*, Isaak Tirion, Amsterdam, p. 467-471.

Waldus, W.B. & P.H.J.I. Ploegaert, in voorbereiding: *Rotterdam Maasvlakte 1, wrak SL7 tot en met SL11. Archeologisch onderzoek van vijf scheepswrakken*, Rotterdam (BOORrapporten 651).

Wilbers, A.W.E., 2016: *Archeologisch bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek, verkennende fase: Rijnsoever Noord fase 3, Katwijk, gemeente Katwijk, Noordwijk* (IDDS Archeologie rapport 1861).

Wilbers, A.W.E., D.F.A.M. van den Biggelaar & S. Moerman, 2019: *Archeologisch bureauonderzoek & Inventariserend Veldonderzoek, verkennende fase: Dorpskern, Zwammerdam, gemeente Alphen aan den Rijn, Noordwijk* (IDDS Archeologie rapport 2315).

Willemsen, A., 2015: 'De handschoen opgenomen: Laatmiddeleeuwse wanten, wapenwanten en handschoenen in de Nederlanden', *Madoc* 29, p. 95-104.

Zoolingen, R.J. van, 2018: *Leyweg volkstuinten, Gemeente Den Haag: proefsleuvenonderzoek in de deelgebieden Zonnepit en Populier*, Den Haag (Haagse Archeologische Rapportage 1808).

- 1 Alblasserdam**
Kerkstraat
- 2 Alphen aan den Rijn - Zwammerdam**
dorpskern
- 3 Delft**
Hertog Govertkade
Hippolytusbuurt 43
Kruisstraat 71
Markt/Oude Manhuissteeg
Nieuw Delft Veld 1/ Huis van Delft
Nieuw Delft Veld 6
- 4 Den Haag**
Dedemsvaartweg 178-392
- 5 Den Haag**
Noordweg 76
Noordweg 145
- 6 Den Haag**
Ockenburghstraat 45
- 7 Dordrecht**
Lange Geldersekaade
- 8 Hardinxveld-Giessendam**
Kanaal van Steenenhoek
- 9 Hellevoetsluis**
Hoofdwachtstraat
- 10 Katwijk- Katwijk aan den Rijn**
Zanderij

- 11 Katwijk – Rijnsburg**
Molen De Vlinder
- 12 Katwijk – Valkenburg**
RijnlandRoute
- 13 Leiden**
Kop van Leeuwenhoek – Kavel 2
Snellius-terrein (westflank)
- 14 Leiden en Wassenaar**
RijnlandRoute, knooppunt Ommedijk
- 15 Maassluis**
Weverskade 118
- 16 Midden-Delfland - Den Hoorn**
Harnaschpolder vindplaats 7-8
- 17 Rijswijk**
Rijswijk Buiten-’t Haantje
- 18 Wassenaar**
Zijdeweg 54/56
- 19 Westland – Monster**
Molenslag

Met de bouw van het 'Rottahuis' (circa 1000 na Chr.) vertelt het educatief archeologisch erf Masamuda (Vlaardingen) het verhaal van de opkomst van het Westfriese/Hollandse graafschap.

Deze reconstructie is gebaseerd op opgravingen door Archeologie Rotterdam in de bouwput van de Markthal. Het laat zien hoe de middeleeuwse pioniers in de Maasdelta woonden en werkten.

(Foto: Sjaak van 't Wout/Masamuda)

ERFGOEDHUIS
ZUID • HOLLAND

Postbus 3092
2601 DB Delft
015-215 43 50
info@erfgoedhuis-zh.nl

www.erfgoedhuis-zh.nl

www.archeologievanzuidholland.nl

*Voor vragen over archeologie
kun je contact opnemen met
Janneke van Haver-Plas
plas@erfgoedhuis-zh.nl*

Archeologiehuis Zuid-Holland
Archeonlaan 1a
2408 ZB Alphen aan den Rijn